

İnanç, Siyaset ve Toplumsal Cinsiyet Ekseninde Osmanlı'da Gayrimüslim Kadınların İhtidası

Fasih DİNÇ¹

Öz

Çok yönlü parametrelerin devrede olduğu modern dünyanın politik karakteri, Osmanlı ve Batı dünyasının ilişkilerini şekillendirmenin yanı sıra Osmanlı toplumunun gündelik yaşam tecrübelerinin mahiyetini de değiştirdi. Osmanlı doğusu, birçok etnik ve dinî kimliği içinde barındıran heterojen sosyo-politik zeminiyle milliyetçilik ve Batı emperyalizmi bağlamında çağın âdeta laboratuvarlarından biriydi. Daha önce vaka-ı âdiyeden görülen olaylar, Osmanlı ve Batı gündeminin etkisiyle politik bir veche kazanıp uluslararası bir krize dönüşebiliyordu. Gayrimüslim kadınların ihtida etmeleri veya etmek zorunda kalmaları, bu türden olaylardan biriydi. Bölgedeki devlet idaresi, milliyetçi cereyanlar ve Batılıların nüfuzu gibi etkenlerle Gayrimüslim tebaa ile devlet ve başta Kürtler olmak üzere Müslümanlar arasında gerginliği artan siyasi atmosfer, bu durumu besliyordu. Dolayısıyla, 19. ve 20. yüzyılda Osmanlı'nın doğusundaki ihtidalar politik ekseninde bir bakış egemendi. Ancak bu yaklaşım, ihtida olaylarını açıklamada yetersiz kalıyor. Öyle ki, bu makalede siyasal eksenin yanı sıra kaçınılma, savaş ve isyan gibi kaotik ortamlarda hayatta kalma çabası, mevcut koşullardan memnuniyetsizlik, Müslümanlığın fırsatları ve hatta duygusal ilişki gibi faktörler göz önüne alınarak Gayrimüslim kadınların ihtidalarına odaklanılacaktır. Ayrıca, tüm iddialar karşısında Osmanlı Devleti'nin ihtida vakalarına pratikte nasıl yaklaştığı ortaya konulacaktır. Zorunluluklar ve tercihler ekseninde ana aktörü kadınlar olan ihtidaların toplumsal cinsiyet bağlamı ise bu makalenin ana temalarından biri olacaktır. Ayrıca makalede, güncel literatürün yanı sıra Osmanlı arşivi, yabancı gazeteler ve sözlü kaynaklardan istifade edildi.

Anahtar Kelimeler: İhtida, Osmanlı, Kadın, Gayrimüslim, Müslüman, Batılı Güçler.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, fasihdnc@gmail.com, ORCID ID: [0000-0002-2044-0148](https://orcid.org/0000-0002-2044-0148).

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 30.11.2024

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 15.01.2025

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

Authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published as open access under the CC BY-NC 4.0 license.

Conversion of Non-Muslim Women in the Ottoman Empire in the Context of Faith, Politics and Gender

Abstract

The political character of the modern world, where multifaceted parameters were in play, not only shaped the relations between the Ottoman and Western worlds, but also changed the nature of the daily life experiences of Ottoman society. The Ottoman East, with its heterogeneous socio-political background that included many ethnic and religious identities, was one of the laboratories of the age in the contexts of nationalism and Western imperialism. Events that had formerly been regarded as common occurrences could take on a political aspect and turn into an international crisis under the influence of the Ottoman and Western agenda. One of such events was that non-Muslim women wanted to conversion or were forced to do so. The political atmosphere in the region, where tensions increased between non-Muslim subjects, the state and Muslims, especially the Kurds, due to factors such as the spread of nationalist movements, state authority in the region and the influence of Westerners, provoked this situation. Therefore, a political perspective was dominant in the conversions in the East of the Ottoman Empire in the 19th and 20th centuries. However, this approach is not enough to explain the events of conversion. In fact, this article focuses on the conversion of non-Muslim women in addition to its political side, by taking into account factors such as abduction, efforts to survive in chaotic situations such as war and rebellion, dissatisfaction with the current conditions, the opportunities of Islam, and even emotional relations. Additionally, it is revealed how the Ottoman Empire approached conversion events in practice, in the face of all the allegations. The gender context of the conversions, whose the main actors were women in term of obligations and preferences, is one of the main themes of this article. In addition to the current literature, the Ottoman archive, foreign newspapers and oral sources were utilised in the article.

Keywords: Conversion, Ottoman, Woman, Non-Muslim, Muslim, Western Powers.

Extended Abstract

The approach to the events of conversion in the Ottoman Empire changed as of the 19th century. A political perspective on conversion events came to the fore among both political authorities and public. The political atmosphere of the era was influential in the shaping of this perspective. Nevertheless, it would be a reductionist approach to explain especially women's conversions solely through this perception. Therefore, factors such as rebellions, wars, economic conditions, social status, family problems and even love additionally supported the conversion fact. Thus, the aim of this article is to show that women's conversions in the Ottoman East were influenced not only by political factors but also by everyday conditions such as individual choices and obligations. After giving a

theoretical background on how the conditions of the modern period changed the scope and perception of conversions in the Ottoman Empire in the introduction, three themes under three titles are highlighted in the article. In the first title, “The Ottoman Empire’s Approach to Conversion: Objection to Coercion, Support for Consent”, the reactions of the Ottoman Empire to women’s conversions as of the 19th century are examined. Indeed, we can say that the Ottoman Empire looked at women’s conversions from two perspectives. Firstly, in addition to being against pressure and coercion in conversions, the Ottomans showed sensitivity to conversion events in order not to get into a difficult situation and especially to prevent a diplomatic crisis with the Westerners. Secondly, if the conversion took place voluntarily, the convert was offered aids such as finding a job, providing a salary, clothes allowance and relocation. In the second title, “Socio-Political Context of Conversion: Ottoman, Westerners and Non-Muslims”, it is revealed how women’s conversion turned into a socio-political crisis between the Ottoman Empire, Western powers, Muslims and non-Muslims in the region. Even though non-Muslim women were in the centre of the conversion cases, the subject was changing when the events were moved to the political ground. Thus, the converts remained in between the power struggle of multiple actors such as their families, their communities, the Western officials in the region, the Ottoman Empire and the Muslims. On the one hand, the party whose daughter escaped or was abducted was trying to get her back in order to eliminate the ‘attack’ on them. On the other hand, the Muslims wanted to show their power by keeping the woman who had converted. The Ottoman State aimed to end the accusations against itself and the possible political effects of the conversion events. European powers, on the opposite side, were getting involved in the problems of non-Muslim populations and were forming public opinion against Ottoman Empire. In the third title of the article, “The Gender Context of Conversion: Obligations, Opportunities and Love”, it is directly focused on women, who were the main subjects of the cases of conversion. In this section, as one of the themes of the article, it is emphasised that the daily life concerns of women as an individual and their feelings such as love took an important place among the reasons of conversion in the historical period from the 19th to the 20th centuries. Rather than great political goals and aims, humanitarian reasons such as surviving in chaotic conditions, making a better life, or reuniting with a lover are seen to be more prioritized for non-Muslim women. Of course, in addition to their beliefs, the disadvantageous status of women’s identities in the social hierarchy was a significant factor in making conversion an option for them. However, conversion was not the final stage for women. Although it was difficult, apostasy was a door of return for them. Finally, the Ottoman archives, Western newspapers, Turkish and Kurdish oral sources and current literature are references for this article.

Giriş

Geç dönem Osmanlı'daki ihtida olayları, çağın politik atmosferinin etkisiyle gerek devlet gerek toplum nazarında farklı bir şekilde algılandı. Erken modern döneme göre ortaya çıkan fark, ihtidanın siyasi hüviyetinin daha baskın hâle gelmesiyle ilgiliydi. Zorla veya kendi isteğiyle olsun ihtida, yerel bir sosyal krizin ötesinde Osmanlı Devleti'nin hem Gayrimüslim tebaasıyla hem Avrupa ile olan ilişkilerini doğrudan etkileyen bir olguya dönüştü. Modern döneme kıyasla Osmanlı, 15-17. yüzyıllarda devletin gerek yapılanması gerek siyasal meşruiyeti için ihtidaya başvuruyordu. Devşirme sistemi bunun en öne çıkanı olsa da devlet, Batı Avrupa ile teması arttıkça tercüme faaliyetleri ve diplomatik arabuluculuk yapabilecek mühtedilere ihtiyaç duymaktaydı (Krstic, 2015: 122). Burada devletin temel amacı hem nitelikli eleman ihtiyacını karşılamak hem onları Müslümanlaştırarak İslam'ın siyasal temsilcisi olduğu iddiasını perçinlemektir. Özellikle erken modern dönemde Osmanlı'nın dinî ve siyasi iddiası, ihtidayı daha da işlevselleştiriyordu. T. Krstic, Osmanlı'nın Habsburglar ve Safeviler'e karşı yürüttüğü dini ve emperyal rekabet ile iç sorunların etkisiyle bu dönemde yazılan otobiyografik ihtida metinleri “ihtida edeni, mühtedinin yeni dini olan İslam ve İslam'ın sembolik veçhesi olan Osmanlı devleti/padişahını ayrılmaz bir biçimde birbirine bağlıyordu” yorumunu yapıyor (Krstic, 2015: 180). Bu durum sadece Osmanlı için geçerli değildi. İktidarının dindar karakteriyle ön plana çıkan IV. Mehmet gibi çağdaşları olan Safevi ve Babür hükümdarları da ihtida politikasına başvurdular. M. D. Baer, hükümdarların ihtida politikalarının sebebini “görünür zafer göstergeleri üretmek egemen dinin hakikatini göstermenin getirdiği simgesel güce” bağlıyordu (Baer, 2010: 372-374). Bu çerçevede ihtidanın erken dönem Osmanlı için siyasal iddianın kaynaklarından biri olmakla beraber devletlerarası rekabette dikkate değer bir araç olduğu söylenebilir.

19. yüzyıla gelindiğinde devlet ihtida olgusuna daha mesafeli yaklaşırken Gayrimüslim tebaa için ise ihtida siyasal bir saldırı veya yenilgiyi ifade ediyordu. Bu dönüşümü S. Deringil, 19. yüzyıldaki milliyetçilik temelinde açıklamıştır. Ona göre, 16-18. yüzyıllar arasında ihtidaya Gayrimüslim cemaatler nüfuslarının azalması dolayısıyla kötü gözle bakar ve moralleri bozulurdu. Fakat 19. yüzyılda ise ihtida, onlar için bir kimlik yitimi, bir felaket, “uluslaşma”nın habercisi olmanın yanı sıra bütün cemaatin aşağılanması, tehdit ve hakarete uğraması demekti (Deringil, 2017: 25). Bu bağlamla bakıldığında modern çağda Batı sömürgeciliği ile Osmanlı'daki dinî topluluklar arasında inanç/din üzerinden yükselen milliyetçi söylemlerin aynı kavşakta buluşması, ihtidayı bir iç sorun olmakla beraber uluslararası diplomatik krizlerin kaynağı hâline getirdi. Osmanlı Devleti, özellikle tebaası arasında inanç ve etnik kimlik üzerinden yükselen farklılık vurgusuna tepkisiz kalmadı. Bu eksenle Tanzimat ve Islahat Fermanlarının esası, Müslim ve Gayrimüslim tebaa arasında eşitliği sağlamaya dairdi. Tanzimat kadrolarına göre, eşitlik ilkesinin gerçekleşmesi imparatorluğun geleceği açısından hayati öneme sahipti (Ortaylı, 2014: 106, 107). Ancak devletin eşitliğe dair niyet beyanına rağmen milliyetçiliğin ve hiyerarşiye dayalı gündelik pratiklerin Müslüman ve Gayrimüslim

tebaa arasındaki ilişkideki belirleyicilikleri devam ediyordu. Bu sebeple, siyasal işlevi itibariyle bir değişim geçirmiş olsa da ihtidanın gündelik hayat gerçekleri karşısında geçmişten 20. yüzyıla değin süreklilik arz eden bir işlevi vardı. Savaşlar, isyanlar, ekonomik kaygılar, statü atlama, aile içi mutsuzluk ve hatta duygusal ilişkiler gibi etkenler ihtida olgusunu besliyordu. Öyle ki, bu makalede Osmanlı'nın doğusundaki² kadın ihtidalarının politik yönüyle beraber bireysel tercih ve zorunda kalışlarına odaklanılacaktır.

Erken modern dönemde kişinin Müslüman-Gayrimüslim, asker-reaya, köle-özgür, kadın-erkek oluşu üzerinden bir sınıflandırma söz konusuydu. Öyle ki, kişinin sınıfına bağlı olarak gerek ekonomik gerek yasalar önünde göreceli bir imtiyaz dahi oluşabiliyordu (Baer, 2016: 31). Osmanlı'da farklılıkların değiştirilmesinden ziyade yönetilmesi gereken bir durum olarak algılandığını belirten K. Barkey, İslam hukuku bağlamında Müslüman-Gayrimüslim arasında bir hiyerarşinin varlığına şöyle atıf yapar: “ayrı, eşit değil ve koruma altında.” (Barkey, 2011: 162-163). Geç dönem Osmanlı'da tebaa arasındaki bu tür hiyerarşik ilişkiler tamamen ortadan kalkmadı. Bu nedenledir ki; bireyin salt dinî tercihini değiştirmekten öte hem kimlik hem sınıf statüsü üzerinde belirleyici rolüyle ihtida, modern çağın bir olgusuydu. Gerek siyasal kimlik gerek sosyal statü itibariyle Gayrimüslim kadınların ihtidası erkeklere nazaran daha fazla parametreyi içinde barındırıyordu. Çünkü Osmanlı'da gücü geçirgenliğinden alan cinsiyete göre düzenlenmiş dine dayalı toplumsal bir hiyerarşi vardı (Baer, 2016: 27). Tabii Gayrimüslim kadınlar hem toplumsal cinsiyetleri hem Müslümanlığa kıyasla inançları itibariyle toplumsal hiyerarşinin dezavantajlı tarafında bulunuyorlardı. Dolayısıyla ihtida, onların hayatlarında fırsatlar ve mecburiyetler paradoksuyla var oluyordu. Bir yönüyle ihtida, onları memnun olmadıkları veya dezavantajlı durumdan çıkaracak bir çıkış kapısıydı. İhtidayla Müslüman bir kadının haklarına sahip oluyor ve daha yüksek bir statü kazanıyorlardı. Şeri hukuk, veraset, evlilik, mal/mülkle ilgili işlemler ve boşanmaya dair daha uygun koşullara sahip olabiliyor, hatta baba ve kocalarının baskısından kaçma fırsatı elde edebiliyorlardı (Krstic, 2015: 238). Ancak, bilhassa savaş ve isyan gibi kaotik ortamlarda artan ve her ne kadar yasal olarak desteklenmese de Gayrimüslim kadınların bir Müslüman tarafından kaçırılıp din değiştirmeye zorlanması veya buna mecbur kalması gibi durumlar, ihtida olgusunun diğer bir yönüydü. 19. ve 20. yüzyıllarda zorlama iddialarıyla Gayrimüslim cemaatin itirazları sonucu Avrupa devletlerinin müdahalesine neden olan ve Osmanlı'yı diplomatik baskılara maruz bırakan özellikle bu türden ihtida olaylarıydı. Ancak her şeye rağmen bazılarının ihtidaya razı olmadığını söyleyebiliriz. Öyle ki, irtidad³ onlar için

² Osmanlı'nın doğusu, coğrafi olarak Karadeniz kıyısının güneyi, Levant'ın kuzeyi ile Anadolu'nun doğusundan Rusya ve İran sınırlarına kadar uzanan bölge olarak tarif edilebilir. Ancak bölgeyi tarif etmek adına (Batı) Ermenistan, (Kuzey) Kürdistan ve Doğu Anadolu gibi tanımlamalara da baş vurulduğu görülüyor (Cora vd., 2016: 1-2).

³ Dönmek, geri çevirmek, vazgeçmek ve reddetmek gibi anlamlara gelen irtidad veya ridde, bir fıkıh terimi olarak Müslüman bir kişinin İslam'dan çıkması demektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (İnce, 2008: 88-91).

maruz kaldıkları zorlama/mecburiyete itiraz veya bireysel tercihlerindeki pişmanlığın telafisiydi.

1. Osmanlı Devleti’nin İhtidaya Yaklaşımı: Zorlamaya İtiraz, Rızaya Destek

Osmanlı Devleti’nin hiyerarşik farklılıklar üzerine kurulu olan toplumsal yapısı Tanzimat’la beraber değişim geçirdi. Farklılıkların hâlâ varlığını koruduğu ama hiyerarşinin ortadan kaldırılıp eşitliğin vurgulandığı bir döneme geçildi. Uygulamalarda bu durum tartışmalı olsa da devletin tebaasına yaklaşımı açısından yeni bir süreçti. Bu değişim, Batılı güçler karşısında egemenlik kaygısına düşen Osmanlı Devleti’nin bir savunma programıydı (Dinç, 2024: 55-56). Dolayısıyla 19. ve 20. yüzyıllarda meydana gelen ihtida olaylarında da Osmanlı’nın bu savunmacı karakteri görülüyor. Devlet, Batılı diplomatların iç işlerine müdahaleye zemin oluşturacak zorla ihtida suçlamalarına fırsat vermek istemiyordu. Bu durum, rekabet ettiği devletlerle ilişkisinde ve aralarındaki güç dengesinde Osmanlı aleyhine dikkate değer bir değişimin göstergesiydi (Krstic, 2015: 248). İhtidalarla dair devlet içi yazışmaların dilinde Osmanlı’nın savunmacı ve özellikle zorla ihtidaya karşı tutumunu görebiliyoruz. Bağdat’ta yaşayan Keldani cemaatinden bir kızın ihtidasına İngiltere Konsolosu müdahil olmuş ve kızın zorla mı yoksa kendi rızasıyla mı ihtida ettiği sorgulanmıştır. Kızın beyanına rağmen “işte bir güne sudâya [baş ağrısı, sıkıntı] mucep olmamak için”⁴ gerekli incelemeler yapılmıştır (BOA. HR. MKT. 150/26. 25 Ramazan 1272/ 30 Mayıs 1856). Burada devletin “baş ağrısı, sıkıntı”dan kastı bir kızın zorla ihtida ettirilmesi iddiası sonrası karşılaşılabilecek diplomatik baskı ve ithamlardır. Bu çerçevede tahkikatın titizlikle yapıldığı anlaşılıyor. Yazışmada “hâlât-ı nameşruiyet” yani meşru olmayan yöntemler/haller olarak tarif edilen zorla veya korkutarak yapılan ihtidaların önüne geçmek için ihtida eden kişinin ailesi, akrabaları ve mezhebinin ileri gelenlerinin şahitliğinde ifade alınması kararının dikkate alındığı ifade edilmiştir (BOA. HR. MKT. 150/26. 25 Ramazan 1272/30 Mayıs 1856). Öyle ki kız, herkesin tanıklığında ve özellikle Keldani keşişin oradaki varlığı ve ısrarlarına rağmen hemen orada kelime-i şahadet getirmiş olmasına karşın hâlâ bir şüphe varsa devlet ilgili yetkililerden şüpheleri tamamen ortadan kaldıracak, cebren ve teşvikle meydana gelmediğini tespit edecek şekilde tahkikatın detaylı bir şekilde icra edilmesi istemekteydi (BOA. HR. MKT. 150/26. 25 Ramazan 1272/30 Mayıs 1856; BOA. HR. MKT. 153/97. 28 Zilkade 1272/31 Temmuz 1856). İhtidanın kişinin ailesi ve cemaatinin ileri gelenlerinin de hazır bulunduğu bir meclis önünde gerçekleştirilmesinin yanı sıra tüm zor ve baskı iddialarını ortadan kaldırmak adına ihtida etmeden önce kişiyi aile üyesi veya dinî ileri gelenlerinden birine üç günlüğüne teslim edilmesi gibi uygulamalar söz konusuydu (Aslan, 2008: 57, 74). Osmanlı bürokrasisi, bölgede bulunan Avrupalı yetkililerin olaylara müdahil olmasından oldukça rahatsızdı. Çünkü, bu yetkililer kendi devletleri üzerinden

⁴ S. Deringil, buna benzer işleve sahip olan “sultana baş ağrısı vermemek” anlamına gelen “tasdî-i âliyi mucip olmamak” ifadesine yer verir. Ayrıca bunun bir namus meselesi olduğunu, sultan veya onu temsil eden hükümetin memnuniyetsizliğine neden olan her şey için kullanıldığını belirtir (Deringil, 2017: 59-60).

İstanbul'daki en yüksek mercileri baskı altına alıyordu. Herki aşiretinden⁵ Hacı Ağa'nın akrabalarından birinin Hristiyan bir kızı kaçırpı ihtida ettirmesine dair Musul Mutasarrıflığına gönderilen bir evrakta bu tür ihtida vakalarında mühtedinin gerçek niyeti öğrenilerek ve bunu eski cemaatinin ileri gelenlerine de teyit ettirilip hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde hüküm verilmesi istenmiştir (BOA. HR. MKT. 133/25. 11 Cemazeyilevvel 1272/19 Ocak 1856). Çünkü kızın ihtidasına dair bir şüphe, dış müdahaleye kapı aralıyordu. Dolayısıyla merkezi yönetim, yerel yetkiliyi hükümetin yetki alanında olan işlere yabancıların müdahalesine neden olacak uygunsuzluklara meydan verilmemesi, "hükümetin had ve namusuna" ve kurallara uygun hareket edilmesi konusunda uyarmaktaydı (BOA. HR. MKT. 133/25. 11 Cemazeyilevvel 1272/19 Ocak 1856).

Gerek dış müdahaleler ve gerek Gayrimüslim tebaanın ihtida olaylarında devleti taraflı olarak görmesinin önüne geçmek adına doğrudan kişinin sorgulanması yöntemine gidildiği görülüyor. Ancak mühtedinin kendi beyanı ve rızası tarafların gözetiminde tutanak altına alınmasına rağmen birçok şüphe ve tartışma devam etmekteydi. Dolayısıyla yapılan soruşturmalar incelendiğinde önceliğin kişinin ihtidasında baskı ve zorlamanın olup olmadığını tespit etmek olduğu görülüyor. Bağdat'ta yaşayan Süryani cemaatinden Hanê/Hani adlı kadın, cemaatin ileri gelenleri huzurunda sorgulanmasına ve hatta papazlarla ayrı bir odada bırakılmasına rağmen ihtidadan vazgeçmiyordu (BOA. A. MKT. UM. 325/14. 23 Muharrem 1275/2 Eylül 1858). Yapılan sorguda kendisine "eğer Müslüman olmak için seni birisi zorladı veyahut aldattı ise biz onları menederiz." sözü söylenmesine karşı kendisi şu cevabı vermiştir: "Akrabalarım geldi ve bu sözü benden sordular ve akçe ve ne istersen verelim dediler. Ben dedim hiç kimesne beni zorlamadı ve hiçbir şey istemem. Hüsn-i rızâmla Müslüman olacağım cevabını daha ol vakit onlara vermiş idim." (BOA. A. MKT. UM. 325/14. 23 Muharrem 1275/2 Eylül 1858; Bayraktar, 2015: 117). Hani, bu süreçte muhtarın evinde yedi gün geçirmişti. Sorguda ona bu süre dâhilinde Müslümanlıktan dönmemesi için kimsenin kendisini korkutup korkutmadığı soruluyor ama Hani muhtarı şahit göstererek Müslüman kimsenin yanına gelmediği ve baskı yapmadığını söylemekteydi (BOA. A. MKT. UM. 325/14. 23 Muharrem 1275/2 Eylül 1858; Bayraktar, 2015: 117). 1863 yılında Hazro'dan Imo⁶ adlı kadının sorgusunda ise kendisine baskı yapıp yapılmadığı dolaylı bir şekilde öğrenilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda kendisine "“İslam ol” diye seni teşvik eden ve ümitlendiren kimlerdir?" sorusu sorulmuş, karşılık olarak Imo da "Bana asla kimesne bir şey söylemedi. Kendi hüsn-i rızamla Müslüman oldum" cevabını vermiştir (Bayraktar, 2015: 118). 1909 yılında Millî aşireti reisi İbrahim Paşa⁷ isyanının bastırılması sırasında

⁵ Erzurum, Van ve Musul bölgelerine yayılmış göçebe bir hayat yaşayan Herki aşireti, 3000 haneden meydana gelmekteydi. Detay için bkz. (Sykes, 1908: 458).

⁶ Imo'nun hangi Hristiyan cemaatine bağlı olduğunun belirtilmediğini ifade eden Uğur B. Bayraktar'a göre, o yıllarda Hazro kazasında dikkate değer bir Ermeni nüfusunun olduğu göz önüne alındığında Imo'nun Ermeni olması muhtemeldir (Bayraktar, 2015: 113).

⁷ Millî aşireti ve İbrahim Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Ekinci, 2017; Ekinci, 2022).

Viranşehir'de yaşayan Yezidi cemaatinden Ayşe (evli) ile Besî/Besê (bekâr) adlı kişilerin Müslümanlar tarafından zorla ihtida edilip evlendirildikleri iddiasıyla yapılan soruşturmada hem iki kadının hem evlendikleri kişilerin ifadesine başvurulmuştur. İlk olarak Ayşe ile evlenen Mardinli Hüseyin Molla Resul'e sorguda "Mesmûata [duyulan, işitilen] göre bu karı zevc-i uhrâ [başka, diğer] olduğu halde tarafınızdan kaçırılıp buraya kadar getirmişsiniz. Doğru ise söyle?" sorusu sorulmaktaydı. Hüseyin ise bu iddiayı reddetmekteydi: "Kendi hüsn-i rızâsıyla gelmiş ve İslam olmuştur. Ben dahi nikâh ile aldım. Zevc-i uhrâ olup olmadığını bilmem fakat zevc-i evveli olduğunu işitiyorum, sahihini bilmem. O adam Yezidi, ben İslam ne eyleyim?" (BOA. DH. MKT. 2843/39. 7 Ağustos 1325/20 Ağustos 1909). Zaten Ayşe de ifadesinde ihtida edip Hüseyin Molla Resul ile evliliğini bir zorlama ve kaçırılmadan ziyade kocasının ölmüş olduğu düşüncesiyle isyan ortamının yarattığı mecburiyete bağlıyordu. Benzer durum Besê için de geçerliydi. Hecerko (?) adlı Müslüman, kızı evlenmeye zorladığı iddialarını reddetmiş ve Besê de babasının öldürülmesi olayı sonrasında onunla karşılaştığı ve Müslüman olup evlendiğini söylemiştir (BOA. DH. MKT. 2843/39. 7, 9 Ağustos 1325/20, 22 Ağustos 1909). Her iki Yezidi kadının ihtidalarında zorlama ve baskı olmasa da mecburiyet söz konusuydu. Bu ve benzer ihtida olayları, sonraki başlıkta detaylı incelenecektir. Sorgularda zorlama olup olmadığına dair sorulara sadece ihtida eden kadınlar değil erkek mühtediler de muhatap olmaktadır. Örneğin 1896 yılında Siirt'in Pervari kazasına bağlı Kip adlı karyede yaşayan Keldani cemaatinden olup ihtida eden Kotas Bin Salih, Ömer ve Şahin adlı kişilerin sorgusunda ihtida etmeleri için herhangi bir zorlama ve baskıya maruz kalıp kalmadıkları tespit edilmeye çalışılmıştır (Ayhan, 2021: 993-994).

Yukarıda değinilen sorguların her zaman bu minvalde gittiği söylenemez. En azından zorla ihtida ve evlilik konusunda kadınlar, baskı ve zorlamaya maruz kaldıklarını çok nadir de olsa ifade etmişlerdir. 1889 yılında Ermeni kızı Gülizar'ın Muş'tan Musa Bey tarafından kaçırılması olayı, devlet yetkililerinin önüne gelmiştir. Osmanlı kayıtlarına göre Gülizar, Musa Bey ve adamlarının evlerini bastıklarını, dedesini öldürdüklerini, kendisini kaçırarak zorla ihtida ettirdiklerini söylemekteydi. Ayrıca Musa Bey'in amacı, onunla evlenmek olduğunu bunu başaramayınca kardeşine nikâhlattığını ifade etmekteydi (BOA. DH. ŞFR. 140/57. 3 Temmuz 1305/15 Temmuz 1889). Kızın üvey annesi Altun'un⁸ Dahiliye Nezaretine yazdığı dilekçede benzer iddialar vardı. Üvey anne, doksan yaşındaki kayınpederinin öldürülmesi, mallarının yağma edilmesi ve kızı Gülizar'ı esir götürmesi konusunda Musa Bey'i adres göstermekteydi. Ayrıca kızının kendisine teslim edilmesi için üç aydan beri Muş ve Bitlis yetkililerine dilekçeler vermesine rağmen gereğinin yapılmadığı ve kızının bir süreden beri baskı altında olduğunu vurgulayarak kendisine teslim edilmesini talep etmekteydi (BOA. DH. MKT.

⁸ Gülizar'ın üvey annesinin ismi Osmanlı arşivindeki telgrafta Altun olarak yer alsa da Gülizar'ın kaçırılma hikayesinin birinci ağızdan anlatıldığı kitapta annesinin ismi Nartun olarak belirtiliyor (Kevonian, 2015: 15, 21).

1635/13. 21 Haziran 1305/3 Temmuz 1889). Bu süreçte Gülizar, Musa Bey'in evinde Müslüman olmuş, kendisine Fatma ismi verilmiş ve hatta namaz kılmayı öğrenmesi için yaşlı bir kadın getirilmişti (Kêvonian, 2015: 38). Osmanlı yönetimi, bu olayı çözmek yani bir yönüyle rızasıyla mı yoksa zorlamayla mı ihtida ettiğini tespit etmek için kızın sorgusuna başvurdu. Anılarında Gülizar, sorguda Vali'nin kendisine “Kızım, buraya Sultan'ın emriyle getirildin. Gözün korkmasın. Sorularına rahatça cevap ver.” dediğini ve “Musa Bey seni zorla mı aldı yoksa onun evine kendi isteğiyle mi vardın?” sorusunu sorduğunu söylüyordu (Kêvonian, 2015: 74). Gülizar geçirdiği tereddüt ve kaygılara rağmen cesaretini toplamış ve Vali'ye şu cevabı vermişti: “Vali Efendi, Musa Bey'in yanında yüz elli Kürt'le gece vakti babamın evine saldırdığını, akrabalarımı öldürdüğünü, malımızı yağmaladığını, beni kaçırıp zorla Khivner'e götürdüğünü siz de biliyorsunuz, Allah da biliyor.” (Kêvonian, 2015: 74). Sorgudaki tutum ve ifadeleri sonrası uzun süren tartışma ve ithamlardan sonra yetkililer, yaşanan ihtida olayında zorlamaya kanaat getirmiş olacak ki Vali, Gülizar'a “Pekâlâ kızım, endişe etme. Mademki Ermeni'sin, ben de seni annene teslim ediyorum” diyordu (Kêvonian, 2015: 77). Ancak, Musa Bey'in bölgede nüfuzu oldukça fazlaydı. Ermeniler, bunun soruşturmanın seyrine etki edeceğine dair şüpheler taşımaktaydı. Öyle ki, Adliye Nezaretine yazılan bir belgeye göre Gülizar imzasıyla Bitlis'ten çekilen bir telgrafta büyük pederini öldürme, mallarını gasp etme ve kendisini kaçırmayı iddiasıyla Musa Bey ile olan davanın Dersaadet'e taşınması talep edilmekteydi (BOA. DH. MKT. 1636/100. 29 Haziran 1305/11 Temmuz 1889). Bu talep ve yaklaşımın İstanbul'daki İngiliz Elçisi White tarafından da karşılık bulması üzerine Sultan II. Abdülhamit, davaların İstanbul'a taşınmasına devleti zan altında bırakmamak için olumlu bakmıştır. Çünkü Bitlis'teki mahkemenin vereceği kararın her halükârda Avrupalıları tatmin etmeyeceğini düşünmüş ve Musa Bey'e dair itham ve iddiaların son bulmasını istemiştir (Şaşmaz, 2004: s. 251). İstanbul'daki davalar üç yıl sürdü. Musa Bey, tüm suçlamaları reddetti. Mahkeme, çelişen ifadeler ve delil yetersizliğinden Musa Bey'i serbest bıraksa da diplomatik baskıları ortadan kaldırmak adına onu Mekke'ye sürgüne gönderdi (Kevonian, 2015: 90). Bu türden vakalara, Meşrutiyet döneminde de rastlanmaktaydı. Diyarbekir'in Beşiri kazasında Losik (?) adında Ermeni bir kadının “devr-i sabıkta” yani II. Abdülhamit döneminde Name Reşo (?) adında bir Kürt tarafından kaçırılıp zorla Müslüman yapıldığı ve Meşrutiyetin ilanına mukabil kadının baba evine geri dönmesine rağmen Reşo'nun onu almak için akrabalarını tehdit ve darp ettiği ifade edilmekteydi. Bu durum karşısında ise bölgedeki eşkiyadan olduğu belirtilen şahıs hakkında arama ve yakalama kararı çıkarılmış ancak şahsın henüz ele geçmediği belirtilmiştir (BOA. DH. İD. 116/26. 2 Ağustos 1327/ 15 Ağustos 1911, 16 Ağustos 1327/29 Ağustos 1911).

Osmanlı'nın, uzun soluklu modernleşme sürecinin temalarından olan tebaa arasındaki eşitlik ilkesine rağmen geleneksel dinamikleri tamamen sistemin dışına ittiği söylenemez. Her ne kadar devlet zor kullanılarak Gayrimüslim kadınların ihtidasını onaylamasa da kişinin rızasıyla İslam dinini tercih etmesine olumlu yaklaşıyordu. Sonuç olarak modernleşme programıyla paradokslar taşısın da

Müslüman dünyasının siyasal temsilcisi iddiası taşıyan Osmanlı için bu tutum, doğaldı. 1888 yılında Şeyhülislam Ahmet Esad Efendi’nin Müslüman olmak isteyen bir Alman’a cevaben yazdığı ve yabancı gazetelerde yer alan mektubu⁹ Osmanlı’nın ihtidaya bakışına dair ipuçları veriyor. Mektubun hemen başında Şeyhülislam, Alman’ın Müslüman olmaya karar vermesini memnuniyetle karşıladığını ve bu eylemi “en yüksek övgüye layık” gördüklerini söylemekteydi (Phillipsburg Herald. 13 Nisan 1888: 6). Bu tercihe olumlu yaklaşımını ortaya koyduktan sonra Şeyhülislam, Müslüman olmak için hiçbir otoritenin onayına ihtiyacı olmadığını vurgulamaktaydı:

... Aynı zamanda İslam’a geçmeniz bizim rızamıza bağlı olmadığına gerçeğine de dikkatinizi çekmeliyiz. Çünkü İslam, Allah ile kulları arasında rahiplere benzer herhangi bir aracıya izin vermez. Bizim görevimiz sadece insanlara dinî hakikatleri öğretmektir. Sonuç olarak, İslam’a geçiş hiçbir dinî formalite gerektirmez ve hiç kimsenin iznine bağlı değildir. Kişinin inanması ve inancını beyan etmesi yeterlidir... (Phillipsburg Herald. 13 Nisan 1888: 6).

Bu şekilde ihtida etmek için aracıya yani ruhban sınıfına ihtiyaç olmadığını belirtirken Şeyhülislam, kendisine verilen yetkiyle görevinin “din işlerini yönetmekten ibaret” olduğunu söyleyerek pozisyonunu sıradanlaştırıyordu (Phillipsburg Herald. 13 Nisan 1888: 6). İslam inancının ahlak ve esaslarına dair detaylara yer verdiği mektupta Şeyhülislam, ihtida eden kişiyi şu cümlelerle tebrik etmekteydi:

...Eğer mektubunuzda söz verdiğiniz gibi, tek bir Allah olduğunu ve Muhammed’in onun peygamberi olduğunu ilan ederseniz, bizim kabulümüze gerek kalmadan Müslüman olursunuz; biz de kendi adımıza, ilahi lütfı kavuştuğunuz için sizi gurur ve sevinçle kutlar, bu dünyada da öteki dünyada da kardeşimiz olduğunuza şahadet ederiz. İnananların tümü kardeşlerdir... (Phillipsburg Herald. 13 Nisan 1888: 6).

Şeyhülislam Ahmet Esad Efendi’ye atfedilen bu mektupta, iki temel esas ön plana çıkıyordu. Birincisi ihtida etmek için aracıya ihtiyaç olmaması, ikincisi ise onay veya zorlamayı dışarda tutan bir yaklaşımla kişinin beyanı yani rızasının gerekli oluşuydu. Bu türden yaklaşımı, Osmanlı pragmatizmi ve İslamiyet’in bir misyoner dini olmamasına dayandıran Deringil, ayrıca sistematik olarak zorla Müslümanlaştırma politikasının olmayışının ardında “cizye vergisi” örneği üzerinden iktisadi bir aklın yattığını ifade ediyor¹⁰ (Deringil, 2017: 40-42). Devletin

⁹ Şeyhülislam Ahmet Esad Efendi’ye atfedilen mektup İstanbul’daki Robert Koleji Başkanı George Washburn tarafından Türkçeden çevrilmiş, New York Independent’a gönderilmiş ve diğer gazetelerde de yer almıştır. Bkz. (Phillipsburg Herald. (Phillipsburg, Kan.), 13 Nisan 1888: 6).

¹⁰ Gayrimüslim cemaatlere dönük sistematik bir Müslümanlaştırma politikasından söz edilmese de özellikle II. Abdülhamit döneminde Osmanlı Devleti, Müslüman üst kimliği üzerinden okuduğu Sünni olmayan Şii, Alevi, Dürzi ve Nusayri gibi cemaatlerin yanı sıra Yezidilere dönük bir Müslümanlaştırma veya Sünnileştirme politikasına sahipti. Bu bağlamda onların bulundukları bölgelere cami ve okul açma, Sünni mezhep doğrultusunda vaazlar verecek Sünni imamlar ve telkin/tavsiye için yetkililer gönderme, cemaatin ileri gelenlerine maaş ve rütbe gibi ödüller vermenin yanı sıra üzerlerine asker sevk ve sürgün gibi birçok yonteme başvurulduğu görülüyor. Ancak devlet, “Sünnileştirme” politikasını bir ihtida

kurumsal yapısının destekleyici tutumu bu koşul sağlandıktan sonra devreye giriyordu. Özellikle mühtedinin sosyo-ekonomik koşullarında iyileştirmeye dönük teşvikler söz konusuydu. Maaş bağlanması, istihdam ve yeni bir yerleşim yeri imkânı, kadın mühtedilerin evlendirilmesinin yanı sıra “kisve bahası” adıyla giyim yardımı sağlandığına dair veriler mevcuttur (Aslan, 2008: 121-150). 1891 yılında ihtida eden bir Ermeni kadının sosyal koşullarının iyileştirmesine dönük yetkililerin içine girdiği çaba ve arayış, Osmanlı Devleti’nin ihtidaya dönük destekleyici politikasının bir yansımasıydı. Van’a bağlı Cölemerik karyesinde yaşayan Ermeni Zartar veled-i Mintar adındaki kadın Trabzon’a gidip ihtida ederek Fatma ismini almıştır. Orada dulhane, darülaceze ve kimsesi olmadığından dolayı ilk olarak İstanbul’a gönderilmesi planlamış. Ancak yolda perişan olacağı düşüncesiyle bulunduğu şehirde tutularak güvenilir bir yerde süt analık ve hizmetçilik gibi bir işte çalıştırılması veya münasip biriyle evlendirilmesi önerilmişti. Bu koşullar sağlanamadığı takdirde ise belediye tarafından geçimi konusunda kadına yardım edilmesi istenmiştir (BOA. DH. MKT. 1846/99. 22 Haziran 1307/4 Temmuz 1891). Bu veriler üzerinden Zartar’ın Fatma oluşunda müdahil olmayan devlet, Fatma olduktan sonrasında ise ona yardım etmeye çalışmıştır. Bu tür desteklerin kurumsallaştığı söylenebilir. Örneğin Musul’a gönderilen yazıda, orda ihtida edenlere “itası mutâd olan hil’at ve kisve bahası” için para ayrılmasına dair bilgiler yer almaktaydı (BOA. DH. MKT. 1737/44. 14 Haziran 1306/26 Haziran 1890; BOA. DH. MKT. 1791/34. 29 Teşrin-i Sani 1306/11 Aralık 1890). Burada mühtedilere elbise alım yardımı yapılmasının “mutâd” yani alışkanlık ve âdet hâlini aldığı anlaşılıyor. Sonuç olarak devlet, ihtidanın rızayla yapıldığı kanaati oluşuktan sonra mühtedi kadınların-ki aynı durum erkeklerle de uygulanmakla beraber- bu tercihleri dolayısıyla hayatlarını kolaylaştıran bir misyon üstlenmekteydi.

2. İhtidanın Sosyo-Politik Eksen: Osmanlı, Batılılar ve Gayrimüslimler

19. yüzyıldan itibaren Osmanlı coğrafyasına yayılan siyasal ideolojiler, etnik ve dinî parametrelerle şekillenen toplum katmanları arasında sıradan sayılabilecek gündelik çelişki ve çatışmalara siyasal bir hüviyet kazandırdı. Bu durum, devlet ve toplum arasındaki ilişkiyi de etkiledi. Ancak Batılı devletlerin gerek halkların kendi aralarındaki sorunlara gerek devlet-toplum ilişkisine müdahil olması, sorunları daha da derinleştirdi. Gayrimüslim nüfus arasında milliyetçilik fikrinin alan bulması ve paralelinde Batılı güçlerin nüfus devşirme çabaları, bölgedeki ihtida olaylarının politik bağlamda okunmasında belirleyici oldu. Böylece ihtida olayları, siyasal bir “saldırı” niteliğinde okunurken otorite olarak Osmanlı Devleti ise birincil fail olarak görülmüştür. Yukarıda ifade edildiği gibi Osmanlı, ihtida olaylarında rızayı önceleyerek muhtemel suçlamaları bertaraf etme çabası içindeydi. Dolayısıyla bir ihtida vakası, adeta diplomatik ve siyasal bir krize dönüşme ihtimali taşımıştır. Öyle ki, kız kaçırma ve ihtida vakaları doğrudan bölgede bulunan yabancı yetkililere

olarak tanımlamaktan ziyade “batıl itikatlar” olarak gördüğü bu mezhep ve inançları “tashihi-i akaid” ve “tashihi-i itikad” yani “inanç(lar)ın düzeltilmesi” kavramı etrafında şekillendiriyordu. Bu mevzulara dair bkz. (Çakmak, 2020: 115-125; 307-336; Çetinsaya, 2020: 215-270; Gölbaşı, 2008: 82-135; Gölbaşı, 2009: 87-146; Kiremit, 2012: 193-199).

iletiliyor ve onlar da konuya taraf olup olayın takipçisi oluyordu. Herki aşiretinden Hacı Ağa'nın yakınlarından birisi tarafından Revanduz sancağı dahilinde yayla dönüşü sırasında Hristiyan bir kadının kaçırılması olayına Musul'daki İngiltere Konsolosu, doğrudan müdahil oluyordu. Osmanlı Devleti, bu müdahale karşısında zorla ihtidaya dair bütün şüpheleri ve diplomatik baskıları ortadan kaldırmak adına olacak ki kadını yeniden sorgulanmak için konsolosluğa dahi götürmeyi kabul etmiştir (BOA. HR. MKT. 133/25. 7 Rabiulevvel 1272/17 Kasım 1855). Osmanlı'nın bu nitelikte bir tavizde bulunması, ihtida olaylarının siyasi boyutunu ve bölgedeki yabancı yetkililerin hem halk hem devlet nazarındaki nüfuzlarını ortaya koymaktaydı. Ancak bu durumdan yetkililer pek memnun değildi. Örneğin Bağdat'ta yaşayan Keldani milletinden bir kızın ihtidasına, İngiltere ve Fransa konsolosları müdahale etmekteydi. Buna dair Vali, bu türden sorunlara neden olamamak için dikkatli davranıldığını belirtmekle beraber yabancı yetkililerin Osmanlı'nın iç işlerine müdahale etmeye haklarının olmadığını vurgulayarak, bu konudaki rahatsızlığını bildirmiştir (BOA. HR. MKT. 153/97. 22 Şevval 1272/26 Haziran 1856). Osmanlı'da görev alan Avrupalı yetkililerin ihtida vakaları üzerinden iç işlerine müdahale sorununun aşılamadığı, ileriki tarihlerde benzer durumlarla karşılaşılmasından anlaşıyor. 1910 yılında İran'ın Urmiye bölgesinden iki Hristiyan kadının Kürtler tarafından kaçırıldığı ve zorla ihtida edildiği bilgisi, Osmanlı'ya iletilmekteydi. İran'da meydana gelen bu olayın Osmanlı'ya yansımalarının nedeni, Tahran Sefaretinden gelen evrakın satır aralarındaydı. Buna göre Nasrânilerin heyecanına neden olan olayın Rumiye (Urmiye) civarında bulunan Osmanlı memurlarının teşvik ve himayesinden kaynaklandığı düşünülmekteydi (BOA. DH. MUİ. 93/38. 3 Nisan 1326/16 Nisan 1910). Kürtler tarafından kızların kaçırılıp zorla ihtida edilmesinin ardında yerel yetkililerin dolayısıyla devletin desteği olduğu düşüncesi hem Gayrimüslim tebaa hem Batılı yetkililer arasında oldukça yaygındı. Sefaret bu tür olaylar için mevcut algının farkında olacak ki, önlemlerin alınmasını istemekteydi:

...Bu gibi vukuatin devam ve tekrarı ilerde bir takım mahâzîre [sakıncalar] mucib evvelce surette şimdiden memûrin-i ecnebiye ve birtakım misyonerlerin şikâyet ve müdahalesine istilzam [gerekme, icap etme] eylemekte bulunmasına nazaran bu hale bir nihayet verilmek üzere tedabir-i serîyen muktezinin [lüzumlu, gerekli] ittihâzı [düşünme, kurma] zımında [için, maksadıyla] Van vilayetine işar-ı keyfiyet olunması... (BOA. DH. MUİ. 93/38. 3 Nisan 1326/16 Nisan 1910).

Kaçırılan kızların reis-i ruhanileri ile bölgede bulunan Amerikan, Fransız, İngiliz ve Rus misyonerleri, Rusya Konsolosluğu aracılığıyla Osmanlı Şehbenderliğine müracaat etmişlerdi. Yetkililer, bu olay karşısında kızların bulunması konusunda harekete geçmiş ve aralarında misyonerlerin ve Hristiyan cemaatin ileri gelenlerinin olduğu bir topluluk önünde bulunan kızın sorgusunu yapmışlardır. Sorgu sonucunda “cebren İslam edildiği sabit olmasıyla” kız ailesine teslim edilmiştir (BOA. DH. MUİ. 93/38. 11 Mart 1326/24 Mart 1910). Bu tür kız kaçırma sonucu meydana gelen ihtidalarda görüldüğü üzere kaçırılan kadınların

aileleri ve cemaatin ileri gelenlerinin ilk başvurdıkları yer devlet organları yerine bölgede bulunan yabancı yetkililer oluyordu. Bu durum, bir yönüyle Hristiyan tebaa ile Osmanlı arasında Batılı güçlerin dikkate değer bir alternatif veya aracı bir otoriteye dönüştüğünü gösteriyor. Diğer bir yönüyle Hristiyan tebaa ile Osmanlı Devleti arasındaki güven ilişkisinin zayıfladığı anlaşıyor. Dolayısıyla böyle bir zeminde, Osmanlı'nın egemenlik haklarını ihlal etmesine rağmen Batılı misyoner ve yetkilileri sorgularda bulundurmasının ardında, bir yönüyle gerek tebaasıyla gerek uluslararası ilişkilerde yaşadığı güven sorununu ve ithamları aşmak yatıyordu. Bu eksende ihtida olaylarının soruşturma safhaları adeta siyasal rekabet alanına dönüşmekteydi. Osmanlı, bölgede bu tür olayların önüne geçme konusunda yetersiz kalmasına rağmen sorgu süreçlerinde söylemini zorla ihtidayı onaylamadığı üzerine kurmaktaydı. Örneğin iki Hristiyan kız olayında Osmanlı yetkililerinin kızlardan birinin yabancı misyonerlerin tanıklığında sorguya almalarındaki amaçları, “Kürtlerin bu halleri dinimiz ve hükümetimizin rızasıyla kabil-i tevfiq [kabul edilebilir, uygun] olmadığını” göstermek ve askere dönük ithamları ortadan kaldırmak olduğu satır aralarında yer bulmaktaydı (BOA. DH. MUİ. 93/38. 11 Mart 1326/ 24 Mart 1910). Hatta sorgu sonucunda kızın zorla ihtida edildiği anlaşıp akrabalarına teslim edilmesi yetkililere göre, “... Bu suretle efkâr-ı Nasârâdaki [Hristiyanlar] cebren Müslüman edilmenin şer’î şerifemize muhalif olduğu ve enzar [bakış] icabında oralarda asker-i şahaneden cür’et bulamayacakları ispat olunarak zan ve hayallerinin batıl olduğunu...” kanıtlıyordu (BOA. DH. MUİ. 93/38. 11 Mart 1326/24 Mart 1910). Bu olayın üzerine giderek kendisine yönelik iddia ve algılara cevap vermeye çalışan Osmanlı, kaçırılan diğer kızın bulunması konusunda ise aileye adres olarak İran hükümetini göstermekteydi (BOA. DH. MUİ. 93/38. 11 Mart 1326/24 Mart 1910). Dolayısıyla Gayrimüslim tebaa ve Batılı otoritelerin yaşanılanlardan doğrudan devleti sorumlu görmesi ile Osmanlı'nın kendisine yönelik iddia ve suçlamaları cevaplama ve önleme çabası, kadın ihtidalarının merkezinde yer almaktaydı.

İhtidaların bir asayiş sorunun ötesine taşıp politik ve diplomatik bir krize dönüşmesinin nedenlerinin başında Gayrimüslim tebaanın ve onların temsili pozisyonu alan Batılı güçlerin, olaylarda Osmanlı'yı taraf olarak görmesi yatmaktaydı. Gayrimüslim kadınların ihtida etmelerini bir devlet politikasına ve desteğine bağlama düşüncesi, Batılılarda baskındı. Bu yaklaşım, kız kaçırma ve ihtida olaylarının dönemin Batı basınına yansımalarında görülebiliyor. Haber kaynaklarının çoğunu Avrupa gazetelerinden alan Amerikan gazeteleri, bu konuda veriler sunmaktaydı. 1889 yılında “Türk Haremleri Nasıl Dolduruluyor” başlığıyla Osmanlı'daki ihtida ve kaçırma olaylarını gündeme alan bir habere yer verilmekteydi. Haberde, bölgenin Rus işgali dolayısıyla Kafkasya'dan Çerkez kız temini kesilen çok eşli Türk bey ve ağaların Ermeni köylerini basarak güzel kızları haremlerine aldığı ve bunun hâkimler tarafından yasal hâle getirildiği yazılmaktaydı. Bu duruma kanıt olarak ise kaçırılan kızın ailesinin talebi üzerine açılan mahkemede kızın “Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed onun peygamberidir” sözünü söylemesi ve Müslümanların tanıklık etmeleri üzerine

“kaçırılan ve ırzına geçilen kızın eski inancından vazgeçtiği ve Müslümanlığı benimsediği” kanaatinin hâkimde oluşması sonucunda davanın düşürülmesi gösterilmekteydi (The Delta Independent. 26 Kasım 1889: 4; Pullman Herald. 14 Aralık 1889: 3). Ancak haber, ihtida vakalarının mahkeme süreci konusunda bazı yanlış bilgiler içeriyordu. Bir Gayrimüslimin ihtidasının mahkemece kabul veya reddi için Müslüman tanıklardan ziyade ailesi ve cemaatinin ileri gelenlerinin huzurunda kızın doğrudan kendi beyanı esas alınmaktaydı. Zorlama olup olmadığının tespiti ve beyanın öncelenmesi bir yönüyle, haberde yer alan benzer iddialara zemin vermemeye dairdi. 1891 yılında yine Batı basınının gündemine düşen bir kızın kaçırılma ve ihtida olayında, tarafların huzurunda mühtedinin beyanının esas alınmasının nasıl büyük bir siyasi krizi çözdüğü görülüyor. Olay, Savuçbulak’a (Mahabad) yerleşip toprak sahibi olan ve İngiliz bir baba (ölmüş) ile Tebrizli bir Ermeni annenin 16 yaşında olan (bazı kaynaklara göre 14) Amelia (bazı kaynaklara göre Kate) Greenfield adındaki kızın komşuları Ahmet Bey’in (Osmanlı kaynaklarına göre Hacı Mustafa) oğlu Mirza Aziz tarafından kaçırılmasıydı. Kızından haber alamayan anne, olayı Tebriz’deki İngiltere Konsolosluğuna ve Emir Nizam’a taşımasıyla kızın annesine teslim edilmesi ve bu olaya karışanların Tebriz’e gönderilmesi istenmiştir (The Sun. 18 Eylül 1891: 3; Temel, 2019: 88, 89). Olayın İran sınırlarında meydana gelmesine rağmen Osmanlı’nın gündemine düşmesine ise kızı kaçırılanların Emir Nizam’ın baskısı karşısında Osmanlı’nın Savuçbulak’taki Şehbenderliğine sığınması neden olmuştu (Temel, 2019: 89). Ancak olay bölgede yayılmıştı. Gazete haberine göre, atlı ve silahlı Sünni Kürtler “gerçek müminlerin halifesi olan padişah adına dokunulmazlık talebiyle” Türk Konsolosluğuna gelmiş ve Tebriz Başkonsolosu Behçet Bey’den kızın bulunması talimatı aldığını belirten Şehbender Toma Efendi’yi Sultan’ın sadık tebaasından ziyade kendi dindaşlarını korumakla suçlamış ve tehdit etmişlerdir (The Sun. 18 Eylül 1891: 3). Durum karmaşık hal alırken olaya müdahil olan Londra, ilk olarak İran hükümetinden kızın kurtarılmasını talep etmekteydi. Şah yönetimi, suçluların Türk tebaasından olduğunu gerekçe göstererek Osmanlı’nın harekete geçmesi gerektiğini ifade etmekteydi. Bunun üzerine İstanbul’daki İngiltere Büyükelçisi Sir William White, devreye girip durumu padişaha bildirmiştir (The Sun. 18 Eylül 1891: 3). Artık Osmanlı en üst makamdan olaya dahil olmuştu. Osmanlı kaynaklarına göre, kız Müslüman okullarında eğitim almasından dolayı Müslümanlığı kendi rızasıyla seçmiş, inancını ailesinden gizli olarak yaşamış ve bu duruma son vermek için Aziz ile kaçıp evlenmişti (Temel, 2019: 88). Yabancı basın da Tahran’daki Türk Büyükelçiliğinin kaçırılan kızın 1889 yılında Müslüman olduğunu açıkladığını ancak kızın ailesinin bu iddiayı reddettiğini yazmıştır (The Mercury. 7 Temmuz 1891: 2). Öyle ki, İran tarafından yapılan mahkemede, kız ihtida ettiğini ailesinin huzurunda beyan etmesine rağmen aile kızlarının baskı altında bu beyanı verdiğini söyleyerek mahkemenin Tebriz’e taşınmasını talep etmekteydi (Temel, 2019: 88). Askeri gücün dahi kullanıldığı birden çok otoritenin devrede olduğu bu olayda özellikle kızın ailesi, İngiliz yetkilileri ve yabancı basının kızın kendi isteğiyle ihtida etmediğini ve baskı altında olduğunu düşünmelerine rağmen Kate, aralarında üç devletten yetkililerin hazır olduğu sorguda kendi isteğiyle Müslümanlığı seçtiğini

tekrar etmiştir. Bunun üzerine Kate yeni adıyla Fatma, kocasına teslim edilmiştir. Böylece yabancı basın, olayı artık bir aşk hikâyesi olarak işledi. Olaydan sonra 28 Ekim 1891 tarihli bir Osmanlı kaynağına göre, çift Revanduz'un Bukani adlı köyünde yaşamaktaydılar (Temel, 2019: 94-97). Sonuçta, şüphenin gölgesi üzerinde olsa da kadınların beyanı, son kertede ihtida olaylarının seyrini doğrudan etkiliyordu. Her şeye rağmen ihtida vakalarının üzerinde dönemin gergin siyasi atmosferinin gölgesi vardı. Bir Amerikan gazetesine yansıyan Ermeni bir kızın ihtida olayına dair haberin detaylarında ihtidanın muhtemel siyasi sonuçlarına dair bulgular yer almaktaydı. Habere göre, Amasya'da Çerkez asıllı Vali Hasan Bey, Ermeni kızı ihtida ettirmek ve ona âşık olan Müslüman bir arkadaşıyla evlendirmek için kaçırmayı planlamıştı. Ancak olaydan haberdar olan Ermeniler, kızın serbest bırakılması için toplanmış ve Türkler ile aralarında çatışmalar çıkması sonucu çok sayıda kişi ölmüştü. Bunun üzerine Vali, kızın ailesine teslim edilmesini emrettiyse de Müslüman ve Hristiyan ahali arasında ciddi bir gerginlik oluşmuştu (Mineral Point Tribune. 1 Eylül 1887: 3). Bu tür olayların bölgede sık rastladığını belirten gazete, haberi şöyle bitirmektedir:

...Rus yetkililerle sık sık temas halinde olduğu söylenen Vali'nin Hristiyanlar arasında karışıklık çıkarmak gibi başka bir amacı olabileceğinden şüpheleniliyor. Bu olaylar, Berlin Antlaşması'nın şimdiye kadar askıda bırakılan Ermeni nüfusun güvenliğine ilişkin 62. maddesini¹¹ aklı getirmektedir ve buna başvurulmasına fırsat vermek için bir dolap çevrildiği düşünülmektedir. Vali Hasan Bey henüz görevden alınmamıştır (Mineral Point Tribune. 1 Eylül 1887: 3).

Gazete, âdeta bir kızın kaçırılması ve ihtida etmesinin Osmanlı'ya siyasi sonuçlar doğurabileceğini gösteren bir atmosferi ipuçlarını veriyordu. Özellikle 93 Harbi sonrası imzalanan Berlin Antlaşması'nda Anadolu'da aralarında Ermenilerin de yaşadığı yerlerde Osmanlı ıslahat yapmayı kabul etmiş ve Avrupalılar bu konuda taraf olmuşlardı. Bu durum, Osmanlı'nın tebaasıyla arasında Avrupa'yı denetleyici konuma taşıyor ve bu da Osmanlı'nın egemenlik haklarına müdahaleye zemin oluştuyordu (Dinç, 2024: 172; Karal, 2007: 79). Benzer yaklaşımlar, Müslüman kadınlara yönelik saldırılar üzerinde de geliştiriliyordu. Örneğin kayıtlara göre, Amerikalı misyoner Corc (George) adlı şahıs, Bitlis'teki Ermenileri karışıklık çıkarmak için tahrik etmişti. Öyle ki, bir seferinde Ermeniler bir Kürt kızını kaçırmaya çalışmanın yanı sıra İslam ve hükümet aleyhine konuşmuşlardı. Bu tür girişimler, olaylara neden olacakken gerekli tedbirler alınarak önlenmiştir (BOA. HR. TH. 175/39. 16 Mayıs 1312/28 Mayıs 1896).

İhtida vakalarının merkezinde her ne kadar Gayrimüslim kadınlar olsa da olayların siyasal zemine taşınmasıyla özne değişiyordu. Artık mühtediler, aileler, cemaatler ve taraf olan devletlerin güç mücadelesinin bir nesnesi hâline gelmekteydi. Kızı kaçırılan veya kaçan taraf maruz kaldıkları "saldırıyı" bertaraf etmek, şerefini kurtarmak için onları geri almaya çalışırken diğer taraf ise onu

¹¹ Haberde her ne kadar 62. madde diye yazılmış olsa da kastedilen antlaşmanın 61. maddesidir.

elinde tutarak gücünü göstermeye çalışıyordu. Osmanlı Devleti, ihtida olaylarında kendisine yönelik suçlamaların ve olası siyasi sonuçların önüne geçmeyi amaçlarken Batılı devletler ise Gayrimüslim tebaanın sorunları üzerinden Osmanlı Devleti’ne baskı yapıyor ve ona karşıt bir kamuoyu oluştuyordu. Örneğin Kate Greenfield’in tüm ısrarlarına rağmen ihtidadan vazgeçmemesi ile Gülizar’ın Musa Bey’in tüm gücüne rağmen ihtidayı mahkemede reddetmesinin taraflarda yarattığı etkiler farklı olmuştı. Kate’in beyanıyla ailesi ile İngiltere’nin Osmanlı ve kızı kaçırın Kürtlere dair ortaya koydukları söylem âdeta boşa çıkmıştı. Yabancı basının olayı romantik bir aşk hikâyesi olarak vermeye başlaması bir yönüyle bunu gösteriyordu. Gülizar olayının sonu ise Batılı güçler, Ermeni cemaati ve aile için bir başarı hikâyesiydi. Gülizar anılarında, ihtida etmemesi üzerine Erzurum’daki İngiltere Konsolosunun bizzat gelip inancından vazgeçmediği için kendisini kutladığını ve altından bir haç hediye ettiğini söylemekteydi (Kevonian, 2015: 84). Ancak mühtedilere dönük Gayrimüslim aile ve cemaatlerin tutumları bazen kabullenici olmayıp şiddete varan reaksiyonlar söz konusu olabiliyordu. Örneğin 1895 yılında daha önce ihtida eden Muşlu Zeynep, ikinci namazını kılmak için abdest aldığı sırada aynı karyede yaşayan yirmi beş kadar Ermeni’nin saldırısına uğramıştı. Kadının çığlıkları sonucu Müslüman halk olaya müdahil olup Ermenileri taşlı-sopalı kovalaması sonrası kaçanlardan on beş kişi yakalanıp adliye sevk edilmiştir (BOA. HR. SYS. 2755/36. 5 Mart 1311/17 Mart 1895; BOA. Y. A. HUS. 322/86. 11 Mart 1311/23 Mart 1895). 1899 yılında ise daha önce ihtida eden Süryani cemaatinden Mardinli bir kadın istinaf mahkemesindeki bir ceza davası için Diyarbakır’da bulunduğu sırada bir rahip, mahkeme adına onu davet ederek zorla patrikhaneye kapatmıştı. Olayın duyulması üzerine kadın geri alınırken rahip hakkında hukuki işlem başlatılıyordu (BOA. HR. SFR. 3. 484/28. 17 Mart 1315/29 Mart 1899). Benzer bir olay, 1902 yılında da yaşanmıştı. Garzan’ın Ermeni ahalisinden olup bir yıl önce ihtida eden Süleyman ile Süryani cemaatinden olup ihtida eden eşi Halime’nin Diyarbakır’ın Beşiri bölgesinde bulunan Deyr-i Yakup manastırın civarından geçerken cemaatin ruhbanları tarafından yolları kesilip Süleyman darp edilirken Halime ise kiliseye hapsedilmişti. Çevre ahali tarafından olayın fark edilmesi üzerine durum Siirt Mutasarrıflığına bildirilip kadın koruma altına alınırken rahip hakkında tahkikat başlatılmaktaydı. Yetkililer, Halime’nin her ne kadar cebren ihtida edildiğine dair bilgiler mevcut olsa da bu konu hakkında hükümete müracaatta bulunulması gerektiğini belirtmişlerdir (BOA. DH. TMİK. M. 125/54. 6 Haziran 1318/19 Haziran 1902). İ. R. Schick, J. J. Pettman’dan alıntılarla kadın bedeni ile ulusun namusu arasında kurulan bağlantıyı vurgulayarak cinsel şiddetin erkeklerin hem erkekliklerini hem ülkelerini koruyamamalarına dair yoğun simgeler taşıdığını söylüyor (Schick, 2009: 286). Bu bağlamda zorla veya rızayla olsun cemaatten bir kadının Müslüman oluşu, cemaat tarafından muhtemelen bir ihanet ve cemaatin namusuna sürülen bir leke olarak görülmekteydi. Öyle ki, Gayrimüslim cemaatlerin varlık ve namuslarını muhafaza etme hâli sadece kadınlarının Müslüman olup olmamalarıyla sınırlı değildi. Gayrimüslim cemaatler arası geçişler dahi ciddi bir tehlike olarak görülmüyordu. Örneğin 1896 yılında

Patrikhaneden Siirt Ermeni Murahhasalığına gönderilen bir belgede, Ermeni kızların Yakubilerle evlendirilmemesi gerektiğine dair uyarılarda bulunulmaktaydı:

Bazı kaza murahhaslarının iş'ârâtından anlaşılıyor ki milletimiz beyinde ve kurbunda [yakın bulunma] olan Yakubi milletinin efrad-ı cihet-i ruhaniyeden bize zarar ediliyorlar. İştiyoruz ki Yakubi milleti efradı aşikâr ve serbestlikle bizim Ermeni milletinden kızlar kaçırıp cebr ve zor ile nikahlarını akdederler ve nikaha ulaşmayan bazı Ermeni kızlarını dahi yine cebr ile nikah ederler. Ermeni milletinin adet ve kavanini [kanunlar] hilafında olan bu ahval dahi Yakubi milletinin rüesa-yı ruhanileri tarafından icra olunmaktadır. Malum-ı cenabınızdır ki böyle ve emsali olan ahvalden kalbimiz mütevecci [dertli, sıkıntılı] olur... Ermeni milleti bir daha Mesihi olan diğer milletlere kızlar verip almasınlar ve Mesihi olan milletlere kız verip almak bizim için ne kadar zarar olduğunu sevgili milletimize tefhim [anlatma, bildirme] et ve Ermenilerin kavanin ve adatı [adetler] bunu hususi kabul ve tecviz [izin verme, uygun görme] etmemekte olduklarını da kanaat verecek sözlerle aşikardan söyleyin ve Ermeni cemaatimiz efradı dahi Mesihilerin mezahib-i sairesinden tezviç etmesinler... (BOA. DH. TMIK. M. 17/1. 26 Haziran 1312/8 Temmuz 1896).

Siirt Mutasarrıflığı, Hristiyan cemaatlerden hiçbirinin ne zorla ne de rıza ile Ermeni kızlarla evlenme gibi bir duruma rastlanmadığını ifade ederek patriğin iddialarını yalanlarken onun bu davranışını kötü niyetlilikle açıklamaktaydı. Adliye ve Mezâhip Nazırı ise Müslüman ahali bir yana Hristiyan cemaatlerine yönelik patriğin bu tutumunu “taassubkârane” ve “cahilane” bulmuştu (BOA. DH. TMIK. M. 17/1. 12 Ağustos 1312/24 Ağustos 1896, 14 Eylül 1312/26 Eylül 1896). Hristiyanların kızların cemaat dışı evliliğine karşı olma durumları, asayiş sorunu olarak devlet kayıtlarına yansımaktaydı. Örneğin Midyat'ta Zeyzo adındaki Ermeni kızın Süryani biri tarafından kaçırılıp Süryani kilisesinde nikâhlarının kılılması, iki tarafın karşılıklı suçlama ve şikâyetlerine neden olmuştu. Yine Midyat'ta Hana/Hane adlı Süryani kızın Protestan mezhebinden Cırco/Çerco ile evlenmesi, iki taraf arasında silahlı çatışmaya sebep olmuştu (Akman, 2021: 68-69; BOA. HR. SYS. 2792/43. 27 Şubat 1312/11 Mart 1897). Çünkü ister Müslüman olan ister başka bir Gayrimüslim cemaate geçen her kişi, eski cemaati için hem inanç bağlamında bir kayıp hem milliyetçi parametrelerle siyasal bağlamda bir yenilgiyi temsil ediyordu. Ancak, tüm siyasi ve sosyal parametrelere rağmen bazı ihtidalar geleneksel yollarla sulh ile sonuçlanabiliyordu. Örneğin Rusya'dan kaçınıldığı iddia edilen ve dört sene önce ihtida eden Yezidi kızın olayı, aşiretler arasında cari bir âdet olan başlık parasının babasına verilip kızın Celali aşiretinde kalması konusunda anlaşma sağlanarak çözülmekteydi. (BOA. HR. HMŞ. İŞO. 175/3. 12 Ağustos 1306/24 Ağustos 1890).

3. İhtidanın Toplumsal Cinsiyet Eksenî: Mecburiyetler, Fırsatlar ve Aşk

Kadın ihtidalarının içinde barındırdığı bir diğer olgu, toplumsal cinsiyettir. Özellikle Gayrimüslim kadınlar, ataerkil bir toplumda hem inançları hem cinsiyetleri dolayısıyla sosyal hiyerarşinin alt tabakasında yer almaktaydılar. Bu durumda ihtida, onlar için zor durumlardan kurtulmak için bir yönüyle mecburiyetken diğer yönüyle bir fırsatı ifade etmekteydi. Bilhassa kadının içinde bulunduğu krizin

niteliği, ihtidanın bir zorunluluk mu yoksa özgür bir tercih mi olduğunu belirlemektedir. Özellikle savaş ve isyan gibi siyasal krizler söz konusu olduğunda kadınlar için ihtidanın bu iki yönlü dinamiğinden mecburi hal ön plana çıkmaktaydı. 1909 yılında ihtida eden ve bir Müslümanla evlenen Yezidi kadınlar Ayşe ile Besê'nin hikayesi, buna örnek gösterilebilir. Her iki kadın Millî İbrahim Paşa isyanının yarattığı kaotik ortamdan dolayı zorunlu ihtida etmişlerdi. Sorguda evli olmasına rağmen ne mecburiyetle Hüseyin Molla Resul ile evlendiği ve zorlama olup olmadığına dair sorulara Ayşe şu cevapları vermektedir:

- Korkumuzdan çöllere de düştüm. Zevcem Hüseyin belki asker tarafından katlolmuş diye kaçtım geldim. Hüseyin Molla Resul'ü gördüm. Beni hidayet ve akd-ı nikah ettirerek aldı sonra zevac-ı evvelim berhayat imiş artık kader ve kismetim budur ne diyeyim.

- Seni cebren kaçırdığı sabit olur ise diyeceğin kalır mı?

- Esir olmuş idim, himayetsiz bulundum. Beni cebren götürmemiş ise de esirlikten ne çare geldim, aldım (BOA. DH. MKT. 2843/39. 7 Ağustos 1325/20 Ağustos 1909).

Benzer sorulara Besê de muhatap olmaktadır. Kimlik bilgileri tespit edildikten sonra sorgu şu şekilde ilerlemektedir:

- Seni bu köye kim getirdi ve ne suretle geldiniz?

- Ben Hüseyin Kenco'nun aşiretindeyken Millî reisi İbrahim'in üzerine nizamiye ve redif taburu sevk olunduğu vakit Gundi Aziz karyeli Hecerkö dahi redif taburunda idi. O sırada pederim maktulen düştü. Bu Hecerkö'yu gördüm. Din-i İslam'a gelmek fikri ve niyetiyle beraberce geldim. Karye imam ve ileri gelenleri marifetiyle ve Şeyh Muhammed Ali Efendi'nin huzuruyla hidayete geldim ve nikahımı akdettiler. Hecerkö ile tezviç ettim.

- İzinname kim verdi? Seni kız mı aldı yoksa seyyib mi aldı?

- Kürt içinde izinname yoktur. Bakire kız idim.

- Seni Hecerkö köye götürdüğü vakit baba ve validenizin izin ve malumatı aldı mı?

- Baba ve ananın izin ve malumatıyla geldim. Kimsenin benden hakkı yoktur. Kendi rıza ve hahişimle [istek] geldim, ihtida ettim ve Hecerkö'yu akd-i nikah ile aldım (BOA. DH. MKT. 2843/39. 9 Ağustos 1325/22 Ağustos 1909).

Zorlu koşullar, ölüm korkusu, sosyo-ekonomik ve siyasi ihtiyaçlardan doğan gelecek kaygısı, ihtidanın nedenleri arasındaydı (Usta, 2011: 692). Gayrimüslim olmalarının yanı sıra kadın kimlikleri kaotik ortamlarda onları erkeklere nazaran tehlikelere daha açık hale getiriyordu. Dolayısıyla belirsizliğin hâkim olduğu bir ortamda “gelecek kaygısı” taşıyan her iki Yezidi kadın için ihtida edip evlenerek Müslüman bir “koruyucu”ya sahip olmak, daha “güvenli” bir yaşamın anahtarıydı.

İhtidalarının bir diğer bağlamı, insanların daha iyi şartlarda yaşama isteğiydi (Usta, 2011: 695). Dolayısıyla ihtida, Gayrimüslim kadınlar için aile/eş baskısı ve

ekonomi gibi memnuniyetsiz koşullardan kurtulmak için bir fırsattı. Herki aşiretinden Hacı Ağa'nın yakınları tarafından kaçırıldığı iddia edilen kadının ihtida davasında kocasıyla sorunları, yazışmalara yansımaktaydı. Sorgulamalarda kadının kocasına kırgın ve ondan nefret etmesinden dolayı mecburen İslam'ı kabul ettiği ve yetkililer tarafından kendisine eşinin baskı ve zulmünden kurtarılacağı vaat edildiği yazılmaktaydı (BOA. HR. MKT. 133/25. 7 Rabiulevvel 1272/17 Kasım 1855). 1863 yılında Imo adlı evli bir kadının Hazro'da Mecid adlı bir Müslüman tarafından kaçırıldığı ve ihtida edip evlendiği iddiasıyla başlayan soruşturmada da kadının ihtida gerekçesi anlaşılmaya çalışılıyordu (Bayraktar, 2015: 113). Sorguda kadının kendi rızasıyla ihtida ettiği vurgusu öne çıksa da eski kocaya yönelik şiddet iddiaları vardı:

S- E sen “Müslüman’ım” diye Lice’de iddia eylediğinde Lund [kadının eski kocası] dahi “İslam olurum demiş ise de, sen “İslam olsa dahi kendisini nikâh etmem” demişsin. Böyle midir?

C- Evet, İslam olsa dahi almam.

S- Sebep ne imiş?

C- Bana haraptır, onun için kabul etmem dedim.

S- Haraplığı nedir?

C- Beni döver, öldürür idi.

S- Ne için?

C- Evvel bana iyi idi. Benim Müslüman olacağımı hissetmiş idi. Beni darp etmeğe başladı. İki seneden beri kalbimde Müslüman olmak var idi. İşte Müslüman oldum... (Bayraktar, 2015: 118).

Sorgunun devamında kocası ona şiddet uygulamamış olsaydı yine Müslüman olur muydu sorusuna “Yine Müslüman olacak idim, oldum” cevabını vermiştir (Bayraktar, 2015: 118). Imo, yetkililere Müslüman oluşu ile eşinden gördüğü şiddet arasında bir bağ kurdurmasa da eski eşinin Müslüman olma talebine rağmen ona geri dönmeme konusundaki ısrarı, eski kocasına pek olumlu bakmadığını gösteriyor. Ancak ihtida vakalarının sorgusunu yapan yetkililer, kadınların kocalarından veya ailelerinden memnun olmamalarını ihtidanın nedeni arasında görüyorlardı. Örneğin kendi rızası ile ihtida ettiğini beyan eden Hani'nin (yeni adıyla Saliha) eski kocasından memnun olmayışından dolayı Müslüman olduğu şüphesi doğmaktaydı. Öyle ki sorgunun bir aşamasında kendisine yöneltilen “Demek oldu ki zevcenden nefretinden ötürü Müslüman olacaksın” tespitini reddetmiştir. Ancak sorguda kadın dört senedir kocasını görmediğini ve sekiz yaşında sakat bir oğlu olduğunu söylemiştir (BOA. A. MKT. UM. 325/14. 23 Muharrem 1275/2 Eylül 1858; Bayraktar, 2015: 117). Bu veriler ışığında Hani'nin bütün parametrelerden azade “imana gelmiş olma” ihtimali kadar onun ihtida ile Saliha olup Müslüman biriyle evlenerek kendisi ve sakat oğlu için daha iyi bir hayata adım atmayı umması, ihtimal dahilindedir. S. İvanova'ya göre, yoksul Hristiyan

kadınlarının bu tür evliliklerinin nedenleri arasında yeterli bir toplumsal güvence ağına sahip olmayışları etkiliydi. Müslüman biriyle yapılan evlilik, kendileri ve çocuklarının konumunu yükseltmenin tek yoluydu (İvanova, 2009: 198). Çocukların durumu, kadınların yaşamında bağlayıcıydı. On beş yaşında bir oğlu ile biri on altı diğeri on sekiz yaşında iki kızı olan Mamûratü'l-Azîzli Meryem, çocuklarıyla birlikte ihtida ettiğini ve küçük kızının hasta olması dolayısıyla tedavi için Dersaadet'e gitmeyi ve kendisine maaş bağlanmasını talep etmekteydi (BOA. DH. MKT. 1168/3. 9 Mayıs 1323/22 Mayıs 1907). Burada, Meryem'in ihtidası ile kızının tedavi edilmesi arasında bir ilişki olup olmadığına dair doğrudan bir bilgiye ulaşılmasa da belgede ihtidaya vurgu yapılması, sorunu çözmede kolaylaştırıcı bir etki yaratmaya dönük olduğunu düşündürebilir. Şiddete maruz kalma, terk edilme ve çocukların ihtiyaçları gibi koşullar sonucu kadınların ihtida etmesi, onların kadın kimlikleriyle doğrudan ilişkilidir. Çünkü kadınların gerek evliliğinde gerek toplumsal hiyerarşide sınırlılıklara sahip oluşları, sorunlarını mevcut cemaatleri içinde kalarak çözmelerini zorlaştırıyordu. Dolayısıyla dinî kimliğin kutsal olduğu ve siyasallaştığı bir zeminde ciddi baskı ve tepkileri içinde barındırması nedeniyle en uzak ve en riskli seçenek olan ihtida, onlar için cazip hale gelebilmekteydi.

Gayrimüslim kadınlar için ihtida elbette son durak değildi. İrtidad, onlar için geri dönmek kapısıydı. İhtidasından dolayı cemaati tarafından dışlanmış, "hain" ilan edilmiş veya kocasını terk eden, "namusuna leke düşüren" bir kadın olarak geri dönmek, kolay değildi ama bir seçenektir. Hakkari'de bir Yahudi kadın ihtida etmiş ve Müslüman biriyle evlenmişti. Bundan birkaç ay sonra ise irtidad edip eski kocasına geri dönmeye çalışmaktaydı (BOA. DH. İD. 116/45. 1 Eylül 1328/14 Eylül 1912). Vanlı bir Ermeni kız ise, ihtida edip bir askerle evlendikten sonra irtidad etmişti. Bu durum, bölgede tepkiye neden olur düşüncesiyle kızın babasıyla birlikte Erzurum'a gönderilmesine karar verilmekteydi (BOA. DH. ŞFR. 237/5. 1 Haziran 1315/13 Haziran 1899). Benzer bir durum, Bayezid ve Pasinler'den Ermeni iki kız için de geçerliydi. Her ikisi, daha önce ihtida etmelerine rağmen irtidad edip ailelerine dönmek istemişler. Yetkililer, her iki olayda da bulundukları yerde kalmalarını sakıncalı görerek onların oradan gönderilmesi gerektiği fikrindeydi (BOA. DH. ŞFR. 356/120. 23 Teşrin-i evvel 1321/5 Kasım 1905; BOA. DH. TMİK. M. 206/55. 1 Eylül 1321/14 Eylül 1905). İhtidalarla mühtedi, Gayrimüslim tebaa tarafından nasıl şiddete varacak boyutlarda tepkiyle karşılaşıyorsa mürtedin de benzer tepkileri Müslümanlardan görme riski vardı. İrtidad eden kadınların bölgelerinden uzaklaştırma girişimlerinin temel nedeni, toplumun bu yönden tepkisini dair bir önlemdi. Tabii devletin de irtidad vakalarına pek olumlu baktığını söyleyemeyiz. Bir kadının irtidadı, kötü niyetli kişilerin teşvik ve fesatlıklarına kapılarak verilmiş cahilane bir karar olarak nitelendirilmiştir. Öyle ki kadın yeniden ihtida ederek nikâhı tazelenip kocasına geri dönmüştü (BOA. DH. ŞFR. 237/100. 16 Haziran 1315/28 Haziran 1899). İhtidalar gibi irtidadlarda da bölgedeki yabancı yetkililer müdahil olabilmekteydiler. Bitlis'te daha evvel ihtida eden Sara adlı bir Ermeni kadın, eski inancına dönmüş ve Rusya Konsolosluğuna iltica etmişti. Mevzunun duyurulmaması ve bir fenalığa meydan verilmemesi adına kadının

oradan uzaklaştırılması konusunda yetkililer Konsoloslukla temas kurulmasını istemekteydiler. Bununla beraber kadının irtidadı resmiyet kazanması için ihtidasını icra eden heyete başvurulması gerektiği belirtilmekteydi (BOA. BEO. 2814/210990. 12 Nisan 1322/25 Nisan 1906; BOA. BEO. 2837/212771. 15 Mayıs 1322/28 Mayıs 1906). Tarih vesikalarında doğrudan veriler elde edilmese de kadınların irtidadında beklediğini bulamama, yeni topluma aidiyet bağının gelişmemesi, pişmanlık, eski cemaatin baskısı, mevcut şartların değişmesi gibi birçok faktörün devrede olduğunu söyleyebiliriz.

Gelenekler, sosyal hiyerarşi ve inancın siyasallaşması gibi faktörlerin farklı inançta olan iki kişinin – özellikle Gayrimüslim olan tarafın – mevcut dinî kimliğini koruyarak evlenmesini zorlaştırması, ihtidayı bir seçenek olarak var ediyordu. Mecburiyetler ve fırsatlar bağlamının yanı sıra kadın-erkek arasındaki duygusal ilişki de ihtidalarda bir olgu olarak var oluyordu. Bu aşamaya kadar vakalar siyasal ve sosyal parametrelerle okunuyorken belki de siyasal otoritelerin ve toplumsal aktörlerin kadın ihtidalarında iskaladığı taraf bir kadın ve bir erkeğin inançlarından ve statülerinden bağımsız olarak birbirini sevmiş olma ihtimaliydi. Öyle ki, “insanların doğal olarak birbirini çekici bulması faktörü elbette küçümsenmemelidir...” (İvanova, 2009: 198). Toplumlar arasında yükselen duvarlar, tarafların bu faktörü görmezden gelmelerine veya karşı çıkmalarına neden oluyordu. Örneğin Kate Greenfield olayında kızın tüm girişimlere rağmen Müslüman olup Aziz’i istemesi sonrasında Batı basını mevzuu siyasi boyuttan çıkarıp romantikleştirerek vermeye başladı. Olayı “romantik ve belki biraz da gülünç” olarak tanımlayan gazeteler, kızın sorguda “Aziz’i seviyorum ve ben Müslümanım” dediğini aktarmışlardı. Buna ikna olamamaları da Kate’in olayını Shakespeare ve Thomas Moore gibi yazarların romantik kadın kahramanları ile Truvalı Helen’in hikâyesiyle özdeşleştirmektedirler (Euroa Advertiser. 11 Eylül 1891: 8; Northern Mining Register. 3 Ekim 1891: 23; Temel, 2019: 95). Hatta The Morning Call gazetesi, kız kaçırarak evlenmenin eski bir gelenek olduğunu, Hindular, Kalmuklar, Çerkesler ve Avusturalya, Yeni Zelanda ve Amerikalı “ilkel ırklar” arasında yaygın olduğunu yazmaktaydı. Aynı haberde Greenfield’in olayının sonu “gülünç” bulunmuş ve “aşkın hiçbir engel tanımadığı, ırksal düşmanlıkları ve dinî önyargıları da küçümseyerek görmezden geldiği...” yorumu yapılmıştı (The Morning Call. 10 Ocak 1892: 14). Her ne kadar Batı basını olayı romantik-komedi formatında verse de Kate ile Aziz’in evliliğinde her şeye rağmen aşk, bir seçenek olarak kendini göstermekteydi.

Kendini günümüze taşıyan sözlü kaynaklar da bu türden aşk hikâyelerine yer vermektedir. Bilhassa Kürt dengbêj/âşık kültürü, buna dair değerli veriler sunmaktadır. Örneğin 1800-1900’lü yıllar arasında yaşadıkları düşünülen Evdalê Zeynikê ile Gayrimüslim olan Gûlê arasındaki sözlü atışmada Evdal, aşkını dile getirerek onu Müslüman olmaya davet etmekteydi. Uzun atışmadan yenik çıkan Gûlê, daha sonra Evdal ile evlenmiştir (Zal, 2011: 187-189). Benzer bir şekilde, Dengbêj Reso’nun (1902-1983) seslendirdiği bir türküde Meyremâ Sako adlı Gayrimüslim kız ile Kürt genci arasındaki aşk işlenmiştir. Meyrem, gencin aşkını

karşılıksız bırakmaz ve sonunda haçı (Hristiyanlığın sembolü) terk ettiğini söylemiş ve Müslümanlığın beş vakit namazının kendisine vacip ve farz olduğuna dair yeminler etmişti (Güneş – Şahin, 2019: 27, 30, 165). “Medinâ Mele” adlı Kürtçe türküde ise Medine adlı Müslüman/Kürt bir kızın Brehîmê Henew adlı Hristiyan bir erkeğe aşkı işlenmiştir. Hikâyeye göre, kızın babası bu evliliğe din farkından dolayı karşı çıkmış ve erkeğin Müslüman olmasını şart koşmuştur. Babanın şartına âşıklar fazla direnememiş ve Brehîm’in bunu kabul etmesiyle birbirlerine kavuşmuşlardır (Zal, 2011: 248-250). Benzer hikâyeler, Türk halk türkülerine de konu olmuştur. Çeşitli varyantlarla İç Anadolu, Erzurum ve Kars yörelerinde söylenen “Ermeni Kızı” adlı türküde, Müslüman/Türk bir gencinin Ermeni bir kıza olan aşkı işlenmiştir. Türkünün bir kısmında oğlan kıza: “Adımı sorarsan Ali’dir Ali / Dinimi sorarsan Muhammed dini / Canı gönülden de seviyom seni / Dönmez misin de gevrün kızı dinime?” diye seslenirken kız, oğlanın isteğine olumsuz cevap verir, ancak türkünün sonunda “...Bu sözlerin de kâr eyledi canıma / Allah’ın emriyle de işte döndüm ben de senin dinine...” diyerek sevgiyi karşılıksız bırakmamıştır (Öztürk, 1994: 34-35). Dolayısıyla Osmanlı’da ihtida vakalarında duygusal ilişkilerin tüm zorluklara rağmen bir faktör olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, iki farklı inanç mensubunun aşkı dahi söz konusu olduğunda mutlu sonun özellikle Gayrimüslim tarafın ihtidasıyla gerçekleşmesinde sosyo-politik parametrelerin etkisi azımsanamaz. Müslüman tarafın din değiştirme ihtimali saklı olmakla birlikte sosyal ve siyasal hiyerarşinin Müslümanlığın lehine olan bir coğrafyada aşk için fedakârlık, çoğunlukla Gayrimüslim taraftan beklenmiştir. Öyle ki, “Ermeni Kızı” türküsünde bu analizi destekleyen atışmaya rastlanmaktadır. Âşık olan Ali, Ermeni kızının Müslüman olmaya ikna olamayacağını düşündüğü anda; “Sen Müslüman olmasan da ben olayım Ermani...” teklifinde bulunmuş olsa da kız “Bir Müslümanın Ermanı olması da biraz güç olur...” diyerek reddetmiştir (Öztürk, 1994: 35, 36). Çünkü Ermeni kız, kavuşmaları için onun Müslüman olmasının Ali’nin Ermeni yani Hristiyan olmasından daha zor bir tercih olmadığının farkındaydı.

Sonuç

19. yüzyıl itibarıyla Osmanlı doğusunda devlet ile Müslüman ahaliyi bir taraf Gayrimüslim tebaa ile Batılları bir taraf olarak konumlandıran kutuplaşmış atmosfer, kadın ihtidalarının siyasal bağlamı üzerinde belirleyici oldu. Öyle ki, Gayrimüslim tebaa ve Batılı güçler, devleti ihtida olaylarının faillerinden biri olarak görmekteydi. Bu yaklaşım, özellikle Osmanlı’nın ihtidalarla dair tutum ve politikasını doğrudan etkilemekteydi. İhtidalarda rızayı öncelikli kılan Osmanlı, bir krize neden olmamak ve diplomatik baskıları bertaraf etmek adına kadın ihtidalarında bilhassa zorlamaya dair iddialarda hassas davranmıştır. Buna karşılık ise Batı basını ve otoriteleri, zorla ihtida olgusunda Müslüman tebaa ve devleti aynı pozisyonda konumlandırıp karşıt bir söylem inşa etmiştir. Ancak zorlama, kadın ihtidalarının tek dinamiği değildi. Özellikle savaş ve isyan gibi otoritenin zayıfladığı zamanlarda hayatta kalmanın birinci öncelik olduğu, ekonomik zorluklar içinde çocuğuna yalnız bakmak zorunda kalındığı ve kocasından razı olunmadığı gibi durumlardan kurtulup daha iyi bir hayat ihtimali adına Gayrimüslim kadınlar, bir

baskıdan ziyade mecburiyet veya fırsatlar bağlamında ihtida etmekteydiler. Tabii kadın ihtidalarında aşk, devrede olan bir diğer faktördü. Özellikle sözlü kültürde yer alan Müslüman ile Gayrimüslim aşkına dair anlatılarda ihtida, bir olgu olarak karşımıza çıkmaktaydı. Ancak her şeye rağmen ihtida, kadınlar için son seçenek olmadı. Kolay olmasa da irtidad ederek eski inançlarına ve ailelerine dönebilmekteydiler. Baskılar, mecburiyetler, daha iyi bir hayat arayışı ve sevdiğine kavuşma gibi birçok dinamiğin devrede olduğu kadın ihtidalarında toplumsal cinsiyet faktörü göz ardı edilemez. Öyle ki, Gayrimüslim kadınların inançlarının yanı sıra cinsel kimlikleri dolayısıyla toplumsal hiyerarşide dezavantajlı durumda oluşları, onları ihtida gibi zorlu ve içinde birçok riskler barındıran bir seçeneğe yönlendiren dikkate değer bir faktördü.

Kaynakça

Arşiv

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA.)

- Bab-ı Âli Evrak Odası (BEO.) 2814/210990, 2837/212771.
Dahiliye Nezareti İdare (DH. İD.) 116/26, 116/45.
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT.) 1168/3, 1635/13, 1636/100, 1737/44, 1791/34, 1846/99, 2843/39.
Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH. MUİ.) 93/38.
Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.) 140/57, 237/5, 237/100, 356/120.
Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu – Muamelat (DH. TMİK. M.) 17/1, 125/54, 206/55.
Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR. HMŞ. İŞO.) 175/3.
Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR. SFR. 3) 484/28.
Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR. MKT.) 133/25, 150/26, 153/97.
Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.) 2755/36, 2792/43.
Hariciye Nezareti Tahrirat (HR. TH.) 175/39.
Sadâret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A. MKT. UM.) 325/14.
Yıldız Sadâret Hususi Maruzât Evrakı (Y. A. HUS.) 322/86.

Gazeteler

- Euroa Advertiser (Vic.: 1884 - 1920), 11 Eylül 1891: 8. <https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/65530735>. Erişim Tarihi [29/08/2023].
- Mineral Point Tribune (Mineral Point, Wis.), 01 Eylül 1887: 3. *Chronicling America: Historic American Newspapers. Lib. of Congress.* <<https://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn86086770/1887-09-01/ed-1/seq-3/>>. Erişim Tarihi [29/08/2023].
- Northern Mining Register (Charters Towers, Qld. : 1891 - 1892), 3 Ekim 1891: 23. <https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/79348371>. Erişim Tarihi [29/08/2023].
- Phillipsburg Herald (Phillipsburg, Kan.), 13 Nisan 1888: 6. *Chronicling America: Historic American Newspapers. Lib. of Congress.* <<https://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn85029677/1888-04-13/ed-1/seq-6/>>. Erişim Tarihi [28/08/2023].
- Pullman Herald (Pullman, W.T. [Wash.]), 14 Aralık. 1889: 3. *Chronicling America: Historic American Newspapers. Lib. of Congress.* <<https://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn88085488/1889-12-14/ed-1/seq-3/>>. Erişim Tarihi [4/03/2024].
- The Delta Independent (Delta, Colo.), 26 Kasım 1889: 4. *Chronicling America: Historic American Newspapers. Lib. of Congress.* <<https://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn86063206/1889-11-26/ed-1/seq-4/>>. Erişim Tarihi [29/08/2023].

- The Mercury (Hobart, Tas.), 7 Temmuz 1891: 2. <https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/12722041>. Erişim Tarihi [29/08/2023].
- The Morning Call (San Francisco [Calif.]), 10 Ocak. 1892: 14. *Chronicling America: Historic American Newspapers. Lib. of Congress.* <<https://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn94052989/1892-01-10/ed-1/seq-14/>>. Erişim Tarihi [28/08/2023].
- The Sun (New York), 18 Eylül. 1891: 3. *Chronicling America: Historic American Newspapers. Lib. of Congress.* <<https://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn83030272/1891-09-18/ed-1/seq-3/>>. Erişim Tarihi [28/08/2023].

İnternet Siteleri

<http://www.lugatim.com/>
<https://chroniclingamerica.loc.gov/>
<https://islamansiklopedisi.org.tr/>
<https://trove.nla.gov.au/>
<https://ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/>
<https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce>
<https://www.devletarsivleri.gov.tr/>
<https://www.luggat.com/>
<https://www.osmanlicasozlukler.com/coz>
<https://www.seslisozluk.net/>

İkincil Kaynaklar

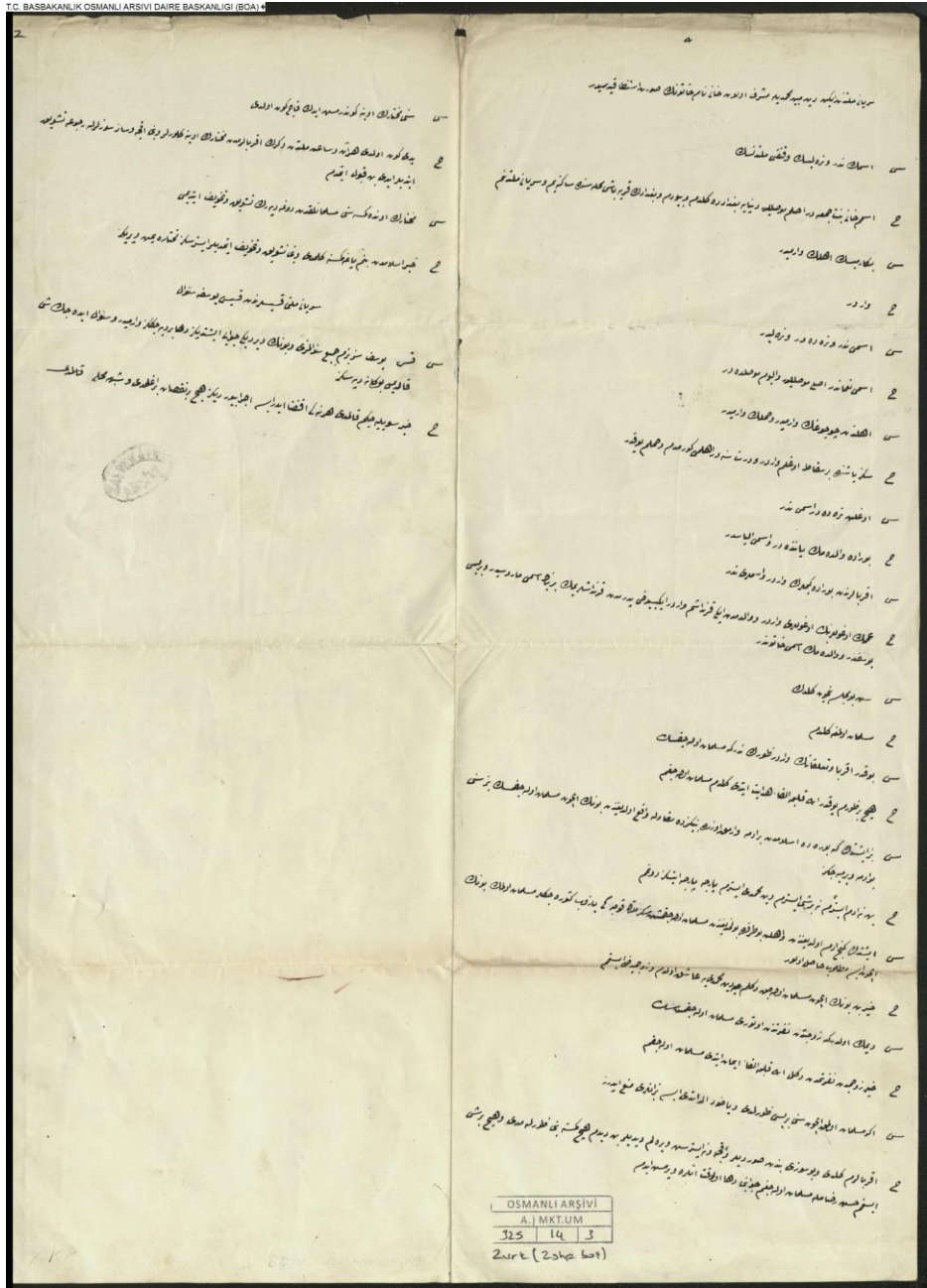
- Akman, E. (2021). Tanzimat'tan sonra ihtida, irtidad hareketleri ve kadınların öteki ile evliliği: Midyat örneği. *Artuklu Akademi*, 8(1), 51-75.
- Aslan, H. (2008). *Tanzimat döneminde ihtidâ (1839-1876)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ayhan, R. (2021). 19. yüzyılın ikinci yarısında Siirt sancağında ihtida hareketleri (1868-1898). *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 13(3), 988-1010.
- Baer, M. D. (2010). *IV. Mehmet döneminde Osmanlı Avrupası'nda ihtida ve fetih*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Baer, M. D. (2016). *Atmeydanı'nda ölüm: 17. yüzyıl İstanbul'unda toplumsal cinsiyet, hoşgörü ve ihtida* (P. Yanardağ, Çev.). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Barkey, K. (2011). *Farklılıklar imparatorluğu Osmanlılar: Bir karşılaştırmalı tarih perspektifi* (E. Kılıç, Çev.). İstanbul: Versus Yayınları.
- Bayraktar, U. B. (2015). Refah için ihtida: Tanzimat döneminde kaçırılma, evlilik ve Müslümanlaş(tırıl)ma. A. Yılmaz (Ed.), *Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler Konferans Tebliğleri – Kasım 2013 içinde* (s. 107-118). İstanbul: Hrانت Dink Vakfı Yayınları.

- Cora, Y. T., Derderian, D. ve Sipahi, A. (Ed.). (2016). *The Ottoman East in the nineteenth century: Societies, identities and politics*. London-New York: I. B. Tauris.
- Çakmak, Y. (2020). *Sultanın Kızılbaşları: II. Abdülhamid Alevi algısı ve siyaseti*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çetinsaya, G. (2020). *II. Abdülhamid döneminde Irak'ta Osmanlı idaresi* (Z. Savan, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Deringil, S. (2017). 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde ihtida ve irtidad (A. Anadol ve T. U. Belge, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Develioğlu, F. (2008). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat – Eski ve yeni harflerle* (A. S. Güneyçal, Haz.). Ankara: Aydın Kitabevi.
- Diñç, F. (2024). *Osmanlı-İran sınırında devlet ve toplum: Caf aşireti ve Nasturî cemaati (1839–1914)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ekinci, M. R. (2017). *Osmanlı Devleti'nde Milli Aşireti XVIII.–XIX. yy.* (Yayımlanmamış doktora tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ekinci, M. R. (2022). 19. ve 20. yüzyıllarda Milli/Milan aşireti. T. Şur ve Y. Çakmak (Ed.), *Aktör, müttefik, şakî: Kürt aşiretleri içinde* (s. 217-239). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gölbaşı, E. (2008). *The Yezidis and the Ottoman state: Modern power, military conscription, and conversion policies, 1830–1909* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Gölbaşı, E. (2009). “Heretik” aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, (9), 87-156.
- Güneş, Ö. ve Şahin, İ. (2019). *Dengbêj Reso: Antolojiya Dengbêjan 1*. İstanbul: Nûbihar Yayınları.
- İnce, İ. (2008). *Ridde. Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt 35) (s. 88-91). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ridde>
- İvanova, S. (2009). Hristiyan Rumeli kadınları, evlilik sorunları ve kadı sicilleri (17. ve 18. yüzyıllar). A. Buturovic ve İ. C. Schick (Ed.), *Osmanlı döneminde Balkan kadınları: Toplumsal cinsiyet, kültür, tarih* (G. Erginsoy, Çev.) içinde (s. 163-210). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Karal, E. Z. (2007). *Osmanlı tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat devirleri (1876–1907)* (Cilt 8). Ankara: TTK Yayınları.
- Kêvonian, A. (2015). *Gülizar'ın kara düğünü: Bir Kürt beyi tarafından kaçırılan Ermeni kızın gerçek hikâyesi* (A. Türker ve E. Erbay, Çev.). İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Kiremit, İ. (2012). *XIX. yüzyılda Nusayriler (Arap Alevileri)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Krstić, T. (2015). *Osmanlı dünyasında ihtida anlatıları: 15.–17. yüzyılları* (A. T. Şen, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Ortaylı, İ. (2014). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Öztürk, A. O. (1994). Ermeni Kızı Türküsü'nün yeni bir varyantı. *Millî Folklor Dergisi*, (22), 34–36.

- Schick, İ. C. (2009). Bakire Hristiyanlar, ırza geçen Türkler: Geç Osmanlı döneminde ulusal çatışmaların cinselleştirilmesi. A. Buturovic ve İ. C. Schick (Ed.), *Osmanlı döneminde Balkan kadınları: Toplumsal cinsiyet, kültür, tarih* (G. Erginsoy, Çev.) içinde (s. 281-316). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Sykes, M. (1908). The Kurdish tribes of the Ottoman Empire. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 38, 451-486.
- Şaşmaz, M. (2004). *Kürt Musa Bey olayı (1883-1890)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Temel, M. S. (2019). Osmanlı-İran ilişkilerinde diplomatik problem: Bir İngiliz kızının kaçırılması. *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, (1), 85-100.
- Usta, A. (2011). Haçlı Seferleri döneminde din değiştirme vakaları. *Belleten Dergisi*, (274), 691-718.
- Zal, A. (Ed.). (2011). *Antolojiya Dengbêjan / Dengbêj Antolojisi / The Antologie of the Dengbêj 1*. Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Ekler

Ek 1: Süryani Hanê/Hanî Adlı Kadının Sorgusu

EK 2: Yezidi Ayşe ve Besî/Besê ile Hüseyn Molla Resul ve Hecerko Huso'nun Sorguları

